

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№14
(18601)

2015 чылдың
февраль 10
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Россияның хаак оруу – 2015

Хаак спортунга албан черлеринден тиелекчилер.

Февраль 8-те Кызыл хоорайның чурттакчыларының кыш-үеде дыштаныр ынак чери — «Тайга» станциязынга республика чергелиг «Бүгү-россияның хаак оруу – 2015» деп кадык амыдыралды суртаалдаан XXXIII Бүгү-россияның массалыг кыш чарыжының спортчу байырлалы болуп эрткен. Аңаа Кызыл хоорайдан база чоок-кавы Бин-Хем, Кызыл, Таңды

кожууннардан база ыраккы Тожудан ниитизи-биле 10 хардан өрү 600 ажыг спортчу киришкен. Массалыг хаак чарыжына киржир күзөлдиглерден аңгыда, дыштанып келген чон кайы хөй. Машина тургузар черде машиналар сыңмас.

(Уланчызы 8-ки арында).

Аржааннар дугайында

Февраль 6-да, пятница хүнүнде, Национал музейниң хуралдаар залында «Тываның аржааннары болгаш аржаан-биле эмнээшкинниң онзагайы: шинчилелдерниң түңнелдери, мурнады көөр чүүлдер база келир үеде сайзыралы» деп темалыг регионнар аразының эртем-практиктиг конференциязын Россияның эртем хүнүнге тураскаадып эрттирген.

Аңаа ТР-ниң кадык камгалал сайыдының оралакчызы Кудер Монгуш, Чазак Даргазының оралакчызы, Аппарат удуртукчузу Анатолий Дамба-Хуурак, Национал музейниң директорунун оралакчызы Анна Дыртык-оол эртемденнерге болгаш аржааннарга эртем-шинчилел кылып турган эмчилерге эртем хүнү-биле байыр чедирип, конференцияның ажылынга чедишкенин күззэн. 2013-2014 чылдарда Тываның аржааннарынга эртем-шинчилел ажылдарын чоруткан эмчилерге Хүндүлел бижиктерни болгаш Өөрүп четтиришкенин тывыскаан.

Россияның Сибирьде федералдыг эртем-клиниктиг төвүнүн Томскиниң курортология болгаш физиотерапия институтунун терапия салбырының эртем удуртукчузу, медицина эртемнеринин доктору Ирина Николаевна Смирнова, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының медик-социал айтырыгларның болгаш башкарылганының эртем-шинчилел институтунун эртем секретары Кара-кыс Донгаковна Аракчаа, аңгы-аңгы аржааннарга шинчилелдер кылып турган эмчилер Оксана Ооржак, Долаана Долгар, Андрей Межекей, Сайзана Салчак, Шончалай Соскар болгаш өскелер-даа эртем-шинчилел конференциязының темазына хамаарыштыр солун илеткелдерни кылганнар.

Конференция дугайында отчет материалын дараазында солундан номчуп болур.

Бистиң корр.

Чагырыкчы-биле чугаа

ТОС ХЕМНИН БИЛДИРИНДЕ ХООРАЙДА

«Чараш үнүг чадаган, саарлып баткан Чадаана. Чаңгыланган аялга, сарыым чурту Чадаана» деп уяранчыг ырыны дыңнап-даа, ырлап-даа мага ханган бис. Бо чараш ырда кирген Чадаана хемнин эринде туттунган хоорайның чурттакчылары-биле аралажып, хоорайда онза-солун «чүү хайнып турарын» сонургадым. «Бистиң хоорайның чагырыкчызы Буян Сергеевич Ондар ажылынга аажок бердинген. Бөдүүн чонун амыдыралын хөлчок эки билер. Аныяк кижилер болгаш ындыг ийкеп, аныяктар-биле эптии аажок, бодунуң үе-чегезинге, улуг, бичии чонунга үлегерлиг дарга» — деп, мактап чугаалаарга,

караа көскү деп чүве ол-дур ийин деп бодадым. Буян Ондар-биле аралажып, ажил-агынын, ал-бодун чонга таныштырса дээш, оон-бизжуржып, сонургаан айтырыгларымны салыр аргалыг болдум. Тыва аалың-чуртун кайдал, адың-сывың кымыл, төрзэн черин, төрөл чөтөгүп берем дээр-ле болгай. Чадаана хоорайга төрүттүнгөш, ол-ла аялга школаны дооскаш, дээди эртем чедип алгаш, өскөн-төрзэн хоорайның чонунга бараан болуп ажылдап чоруур удуртукчу болду.

— Буян Сергеевич, Чадаана хоорайны удуртур ажылды сүзүргө, канчаар хүлээп алдыңар? Ажылдап эгелей бээринеңер, адыг бергедээшкиннер турганын?

(Уланчызы 3-кү арында).

Экономика

ӨРТЕКТЕРНИНҢ ЫЛГАЛЫ

Сөөлгү үеде аш-чем өртээниң аартап турары чонну дыка дүвүредип турар. Кызыл хоорайның улуг садыгларында хүн бүрүдө херегледиг аш-чем аймааның өртектин көрүп, үнүүшкүнү кылдывыс. Садыгларда аш-чем аймааның өртектери аңгы-аңгы болду. Хоорайның эң хөй садып алыкчылыг улуг сады «Гарудада» хлебтин өртээ — 22 рубль, сүттүн — 65 рубль, чигирниң — 70 рубль, «Пять звезд» садыгда сүттүн өртээ — 68 рубль, чигирниң — 72 рубль, чуурганың — 60 рубль. «Азас» садында хлебтин — 28 рубль, чигирниң — 67 рубль, сүттүн — 69 рубль, чуурганың — 64 рубль болза, чанында кожа турар «Наташа» садында хлебтин — 26 рубль; чигирниң — 70 рубль; чуурганың — 69 рубль; сүттүн — 61 рубль.

Үстүнде айтыканывыс садыгларның өртектин шүүштүрүптеривиске, эң чиик өртектиг хлеб «Гаруда» садында, а эң аар өртектиг хлеб «Азас» садында. Эң чиик өртектиг сүттү «Наташа» садында, а эң аар өртектиг сүттү «Азас» садында садып турар. Эң чиик өртектиг чигирни «Азас» садында садып турар болза, а эң аар өртектиг чигирни «Пять звезд» садында садып турар болду.

Айдың ОНДАР.

«ДОРТ ХАРЫЛЗАА»:

Пенсия хандырылгасы чаартылгалар

Февраль 12-де 10.00 шактан 11.30 шакка чедир «Шын» солунун редакциязынга пенсия хоойлузунда өскерлишкенинге хамаарыштыр ээлчеглиг «Дорт харылзаа» болур. Аңаа Россияның Пенсия фондунун Тыва Республика салбырының специалистери киржир.

Пенсия фондунун Тыва Республика салбырының даргазының оралакчызы Светлана Кенден, пенсия тыпсырын, санаарын, төлээрин органиастаар килдистин даргазының оралакчызы Аржаана Донгак, социал төлөлгелер килдизинин башкарыкчы специализи Саяна Бараан, хуу учет килдизинин даргазының оралакчызы Урана Ойдулаа, инвестиция салышкынын органиастаар бөлүктүн удуртукчузу Чимис Монгуш айтырыгларга харыылаар.

Пенсия системазында чаартылгалар болуп турары-биле республиканың чурттакчы чонун «Дорт харылзаага» идекпейли-биле киржип, специалистерден сонургаан айтырыгларына харыыларны алырынче кыйгырып тур бис.

Харылзажыр телефоннар:

2-01-35, 2-30-69, 8 929 314 1234.

Каа-Хем кожуундан

Кышкы олимпий
оюннарынга

Каа-Хем кожуунун төлчүткен библиотека системазының ажилдакчылары 2014 чылда Сочи хоорайга болуп эрткен олимпиаданың бир чылынга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглерни организастаан.

Ооң байырлыг ажыдышкыны февраль 3-те кожуунун элээди уруглар спорт шкразынга байырлыг байдалга болган. Неделяның байырлыг ажыдышкынының кол сорулгазы — олимпий оюннарынга тураскааткан таныштырылга, Тывага олимпий факелиниң уткуп, кысып база үдээн слайдылары, Сочи хоорайга болган чараш ажыдышкынының документалдыг кинозу, олимпиаданың солун төөгүзү, тудуглары, оруктары, инфраструктуразы — бо бүгү чыгып келген чоңа сагындылары болур.

Олимпий оюннарының неделясын Россияның кышкы олимпий оюннарынга тиелэн командазынга тураскаадып эрттирген. Аңаа кожун чагыргазының база сумуларының 10 командалары идеккейлиг киришкен.

Людмила ЛАГБА.

Сарыг-Сеп суур.

Ат-алдарынга
тураскааткан

Ат-алдары бүгү Тывага билдингир спортчу, турисчи, «Турист России» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, мячилиг хоккейге республиканың 17 катап чемпиону Арбай-оол Баавылдың чырык адынга тураскааткан мячилиг хоккей маргылдаазын февраль 7-8 хүннеринде Бай-Тайга кожунун Шуй суурга Шуй суму болгаш Бай-Тайга кожун чагыргалары, Арбай-оол Күжүгетовичиниң төрелдери эрттирген.

Хоочун спортчунун ат-алдарынга тураскааткан маргылдаага Чаа-Хөлдүн Ак-Туруг, Чөөн-Хемчиктин Баян-Тала, Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлык суурларның, Сүт-Хөл кожунун командазы болгаш Бай-Тайгадан 4 команда, нийтизи-биле 8 команда киришкен.

Чидиг спортчу демиселдин түннелинде Шуй суурнуң 2 командазының бирээзи «Шуй-1» команда бирги черни чаалап алган. Ийги болгаш үшү тиилелгелиг черлерни Аксы-Барлык биле Баян-Таланың хоккей-жилери тус-тузунда элээннер. Тиилекчи командаларга кубоктар, ирттер болгаш 10 муң, 8 муң, 6 муң рубль акша шаңналдарын тывыскан.

Арбай Баавыл-биле чаңгыс командага болгаш маргылдааларга кады ойнап чораан Хүлер Салчак, Виктор Алтай, Аракчаа Күргек дээш, өске-даа эштеринге өртектег болгаш тураскаал белектерни тывыскан.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

«Енисейниң»
оруктарында

«М-54» Енисей» федералдыг оруктуң Тывада эргелелиниң дыңнатканы-биле, февраль 7-ден 9-ка чедир агаарның байдалы Арадан, Танзыбейде -33-тен -35 градус, Буйба чоогунда хар-көшкөден камгалал серилиг арт кырында -14-тен -22, Кызыл, Балгазында -29-тан -30, Самагалтай, Шуурмак арты, Эрзин, Цаган-Тологой кызыгаарында -30-ден -35 градуска чедир агаар-бойдус бирде чылып, бирде соок дыңзыг болуп, өскерлип турар.

Абакан — Кызыл — Эрзин аразында кышкы үеде автооруктарның байдалы ортумак. Орук ажил-агынының бүдүрүлгелери «Восток» КХН, хуу сайгарлыкчы Оганесян, «РСП «Дороги Тувы», «Енисей-54», «Енисей-стройсервис» КХН болгаш хуу сайгарлыкчы Чадамба тус-тузунда харыылаар автооруктарында кылыр ужурулг ажилдарны чорудуп турарлар. Агаар-бойдустун өскерлип турары-биле хар чааптарга оруктарны аштап-арыглар, доң оруктарга элэин чажар дээш аап-саап кылыр ажилдар-ла хөй. Кышкы үеде оруктарның тайгыры-биле чолаачыларны оваарымчалыг чоруурун дыңнадып тур.

Анисья ТЮЛЮШ.

Моолдун бүрүн
эргелиг элчини-биле ужуражылга

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Моолдун РФ-те онза бүрүн эргелиг элчини дээрги Лувсандандарын Хангай-биле ужурашкан.

Ужуражылгага олар Россия болгаш Моолдун кады ажылдажылгазын, тыва-моол харылзааларны моон-даа соңгаар сайзырадыр талазы-биле бодалдарын солушкан. Элчин Моолдун Президентизиниң экономика, инфраструктура база Россия Федерациязы-биле инвестиция харылзааларының талазы-биле хууда төлээзинге томуйлатканының дугайында Тываның Баштыңына дыңнаткан. Владимир Путинниң Улан-Баторга чораанының соонда, удур-дедир ажыктыг элээн хөй төлевилелдерни ийи тала чугаалажып турар. Оларны Тиилелгениң байырлалынче чалаткан Моолдун Президентизиниң Москвага келген үезинде уламчылаар. Россиядан Кыдатче «Алтай» газ-дамчыдылганының болгаш Кызыл — Курагино демир-орукту Урумчиге чедир тударының талазы-биле төлевилелдерге моол тала онза сонугалдыг.

Барыын Моолдун девискээрин таварыштыр Кызыл — Урумчи орук шугумун чорударының төлевилели Моолга элээн уjur-уткалыг, чүге дизе Азия-Ооң океан регионунун чурттарының рыногунче орук ажыттынар. Ооң уjur элчин бодунун президентизиниң ол айтырыгларның шийтирикандыг чадада турарын билип алыксаан күзелин Тываның Баштыңына дамчыткан.

Кызыл — Курагино демир-орук тудуунга төлевилел-смета документилерин белеткээн болгаш күрүнө экспертизаны эрттирген дээрзин Шолбан Кара-оол аалчыга дыңнаткан. Акшаландыраарының дөстөрүн база тодараткан. Ындыг-даа болза чуртта экономиктиг байдалдың өскерил-

гени-биле Россияның Чазаа күрүнө киржилгелиг эң улуг инвестиция төлевилелдерин эде көөрүнүн дугайында шийтирни хүлээп алган. Ынчалзажок төлевилелдин даңзыга артар аргазы бар дээрзинге республиканың Баштыңы бүзүрөткен. Урумчиге чедир орук төлевилелинге хамаарыштыр Шанхайга Кыдаттың удуртукчулары-биле ужуражылгага Россияның Президентизиниң дыңнаткан.

«Алтай» газ-дамчыдылга шугумун Тываның кызыгаарындан 80 километр черге чорударын Шолбан Кара-оол демдеглээн. Газ шугумун Тываның девискээрин таварыштыр чорудары-биле маршрутту өскертир аргазының дугайында дилегни республиканың Чазаа «Газпромнун» удуртукчуларына кириген. Ындыг болганда Моол чуртунга ол төлевилелге коштунар арга тыптыр.

Эрткен чылдың ноябрьда кириген Россия биле Моол кызыгаарын виза чок эртери тыва-моол харылзааларның моон-даа соңгааргы сайзыралына уjur-дузалыг дээрзин Тываның Баштыңы-биле дээрги Хангай чугаалашкан.

Тыва-моол болгаш россияжи-моол кады ажылдажылганың деңгелин бедидер чылдагааннарының бирээзинге 2006 чылда-ла чазактар аразының деңгелинге чедип алган дугуржулга — Хандагайты — Боршоо кызыгаарының эрттирилге пункту-

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Моолдун РФ-те бүрүн эргелиг элчини дээрги Лувсандандарын Хангай-биле ужурашкан.

зун хөй талазыг эрге-байдалдыг беры хамааржыр. Ынчалза-даа ол аңгы-аңгы шалтаразыннарының зында оожум шийтирилтетиниң тураштирилээр дээш оларның кылып күженишкени-биле элчинни тартып, Моолдун Президентизини бодуну зындан болгу дег дузаны чедирерин, бан Кара-оол дээрги Хангайдан дил Тываның делегей-биле, Моол-бырлызаларын сайзырадырынга, автоорук маршрутун өскерткени Кызылдың аэропортуна чарта уjur-дузалыг болур.

Тываның мал ажылының үрөт дин бедидеринге Моолдун уксаалыг садып алыры улуг салдарлыг бооп, ынчалза-даа ол айтырыг хөй-ле гааннарының уржундан шийтириллетти турар. Бүрүн эргелиг элчин президент хууда төлээзи болганда, ол талазы деткимчени чедиреринге республи Баштыңы бүзүрелин илереткен.

ТР-ниң парлалга ал

ШОРТ-ТРЕК — СОЛУН ОЮН

Февраль 7-де «Сүбедей» спорт комплекзинге 2014 чылда XXII кышкы Олимпий оюннарынга болгаш XI Паралимпий оюннарынга тураскааткан спорттун кышкы хевирлеринге элээди оолдар аразына хоккей, улуг улус аразына шорт-трек маргылдаалары болуп эрткен.

Шорт-трекке ТР-ниң ямыларының болгаш аңгы-аңгы агентилелдериниң ажылдакчыларының 12 командазы иде-

спортчуларга байырлал таварыштыр байыр чедирген.

Херээжен улус аразына 1 дугаар черни ТР-ниң Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле ямының ажылдакчызы база спорт мастери Лориса Ооржак, 2 дугаар черни ТР-ниң хамааты Камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле агентилелиниң ажылдакчызы Лилия Нурсат, 3 дугаар черни ТР-ниң Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле

онза байдалдар херектериниң талазы агентилели 4 минута 51 секунда иш финишче кире халып келгеш 1-ги; Т Аныяктар херектери болгаш спорт зы-биле ямының командазы 4 минута секундага халааш 2-ги; ТР-ниң Экока ямының командазы 5 минута 1 кунда иштинде халааш, 3 дугаар чери алганнар.

Маргылдааның төнчүзүнде байы чыскаал болурунун мурнунда Кызыл №5 школазының өөреникчилери С Пескова, Анастасия Чаш, Севиль Мо Кызылдың №1 школазының 6-гы класның өөреникчизи Азиата Септел, Кыдың №14 школазының 7-ги клас өөреникчизи Дарья Медведева, Кызыл №12 ортумак школазының 5-ки клас өөреникчизи Ай-Суу Монгуш олар даяныгы, чараш чуңгулаашкынныг оюнгүзүгнү спортчуларга болгаш келген чыларга бараалгатканнар.

Тывага чаа сайзырал олар спорт аяныгы, чараш чуңгулаашкын хевир бичии күүседикчилериниң уран чүүлүг залал демдеглээш, ТР-ниң аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле сай Уран-кыс Мижит-Доржу бичии урук өртектег белектерни тывыскаш, моон соңгаар чогаадыкчы чедишкенин эээн.

Айдың онд

Альберт ХОМУШКУНУҢ тыртган чуруктары.

Тиилекчилер.

кейлиг киришкен. ТР-ниң Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле ямының специализи Орлан Санчат кол шийтекти бооп, маргылдааны удуртуп эрттирген. ТР-ниң аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле сайыды Уран-кыс Мижит-Доржу бодунун болгаш ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оолдун өмүнээзинден маргылдааның киржикчилеринге база республиканың чурттакчы чонунга спорттун кышкы хевирлериниң хүнүн таварыштыр байыр чедирген. Олимпийжи оюннарның Тывада комитетиниң даргазының ора-лакчызы, хостуг хүрешке спорт мастери Аян-оол Ондар келген аалчыларга болгаш

ямының ажылдакчызы Аржаана Куулар алганнар. Эр улус аразына ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар херектериниң талазы-биле агентилелиниң ажылдакчызы Аржаан Бышак 1 дугаар черни, 3 дугаар черни ол-ла командадан Булат Арандол, ТР-ниң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө ямызының ажылдакчызы Евгений Саганцев 2 дугаар черни алган. Нийтизи-биле 12 команданың аразындан ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш

Чагырыкчы-биле чугаа

ТОС ХЕМНИН БЕЛДИРИНДЕ ХООРАЙДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

— Эгезинде сестип, дадагалзап тур-
— Ооң мурнунда чүгле бодунуң өг-бү-
— дээш дыштыг, сагыш амыр ажилдап
— ораан-на болгай мен. А бүдүн хоорай-
— чонун бодунга хүлээнип, оларны
— харысалгалыг болуру амыр эвес
— эрек. Меңээ эгезинде улуг детким-
— чини чаңгыскалсчы эштерим көргүс-
— кен. Оларның ачызы-биле аңгы-аңгы
— ередээшкннерни кады ажып эртим.
— урталгаңың шимчедикчизи экономи-
— болгай, ынчангаш эң-не улуг берге-
— эшкннер экономика, акша-хөреңги
— лазы-биле болган. Чүге дээрге бистин
— орайывыс кайыын-даа турум акшалан-
— ырышкыны чок. Хоорайның бюдже-
— не кирип турар акшалар дээрге-ле
— бсидия акшалар-дыр ийин.

— Хоорайның элээн каш чуртта-
— ларындан силерниң ажылыңарга
— маарыштыр эки үнелелди дыңна-
— м. Оларны Победа кудумчузунда
— ык болгаш хоорай иштинде орук-
— эң-не өөртүп турар болду. Бо бүгү-
— хамаарыштыр чүнү чугаалап болур
— лер?

— Ол дээрге Чөөн-Хемчик кожуун-
— чыгырга даргазы Байбек Надажап-
— Монгуш-биле сырый харылзаалыг
— ылыыстың түңнели-дир ийин. Кожуун
— ырыкчызы база холун сула салып
— гаш олурбаан, кижилер бүрүзү бодунуң
— ылыгы дег чүүлүн үе-шаанда кылып
— инешкенивистин түңнелинде оруктар
— лдынган. Коммунизм үезиниң-не чы-
— четкилери ол-ла хевээр турган. Ону
— етпел алдывыс. Ооң мурнунда үрегдеп
— аттар таварылгалар көвей турган, ын-
— да-даа аңаа тура дүшпедивис. Чүнү-
— а кылырда, «дөмей үрөп кааптар ди-
— деп бодалдыг кылган херээ чок.
— э эвес ынча деп бодап турар болза,
— т кылбааны дээр. Чүге дээрге чон
— аш чүүлү көрбээн шаанда чедир
— бес боор. Ынчангаш салып алган
— улгазындан салдынмай, чонну ча-
— ды, чырык чүүлге чаңчыктырар болза

— Хоорайга ооң мурнунда радио
— турган, а ам радио бар апарган
— р, ол шын бе?

— Хоорай чагырыкчызы бооп ажил-
— айн чорааш-ла, Чадаана хоорайда
— евидение чогуна сагыш чоаар кижилер
— Чижээлээрге, ыраккы Бай-Тайга ко-
— нун Тээли суурда безин телевиде-
— бар-дыр, а биске чүге болдунмазыл
— айтырыг мени дүвүредип чораан. Ча-
— ыкчылап ажилдай бергеш, «Тыва»,
— «С» дээн ышкыш Тывада бар-ла ка-
— дарның ажилдакчылары-биле ха-
— заштым, техниктиг чүүлү шуптузун
— ып ал болур арга бар, ынчалза-даа
— ай чөпшээрел талазы-биле айтырыг
— ы нарын болган. Ынчангаш аравыс-
— дугурушкаш, биске болдуна берги
— чүүл-дүр дээш, кожуун чергелиг
— станцияны садып алдывыс. Чон-
— сонургалын оттуруп, чаңчыктырар
— ы, 2014 чылдың сентябрьдан эгелеп
— ону салып шенедивис-даа. А ам тус-
— чөпшээрел кылдырып турар болгаш,
— үеде радио ажилдавайн барган. До-
— ентилер-биле ажил доостур четкен,
— ас хоорайывыска радио ажилдап
— ээр. Хоорайдан 30 км ыракта мал-
— ынар безин хоорайда «чүү хайнып
— ы» билер апар. Амыдыралга чу-
— херек медээлерни кожуунуң кайы-
— сурунга чорааш, чон дыңнап болур.
— Буян Сергеевич, хоорайның ко-
— чуруму кандыг байдалда чоруп
— ырыл?

— Чон дээш бажы-мойну-биле хү-
— ып алган болган соонда, бажыңга
— олурары шуут болдунмас чорду.
— ырга, бир-ле чүве болу бээр-даа
— аш. Ынчангаш кожуун чагырыкчы-
— болгаш өске-даа кады ажилдап чо-

руур эш-өөр-биле сүмелешкеш, хоо-
— райның девискээрлерин үлешкеш,
— корум-чурумну тудуп кирипкен бис.
— Ылаңгыя байырлалдар үезинде болгаш
— чонун пенсия, шалың ап турар хүнне-
— ринде шыңгыы дежурныйлаар-дыр бис.
— Ол ажилывыстың-на түңнели боор,
— сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкин-
— нери солгараан деп бодаар-дыр мен.
— Кады ажилдап чоруур эш-өөрүмге өөрүп
— четтирер-дир мен. Оларның кызымаккай
— уйгу-чыдын чок ажылы эвес болза, удур-
— тур ажилга ажилдаары бо берге үеде
— нарын.

— Буян Сергеевич, ТР-ниң Башты-
— ны Ш.Кара-оолдун «Чаңгыс суур —
— чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелинге
— хамаарыштыр кандыг ажилдарны
— бодуңарның девискээринерде чору-
— дуп турар силер?

— Чадаана хоорайда пластик соң-
— галар болгаш демир херимнер кылыр,
— сүттен аш-чем бүдүрер дээн ышкыш
— оон-даа өске бичин-бичин бүдүрүлгелер
— бо хүннерде ажилдап турар. Оон аңгы-
— да чаа үнүп келген 2015 чылда хоорайга
— ногаа тарып өстүрер бүдүрүлгени план-
— нааш, ону тургузар ажилдарны чорудуп
— эгелээн бис. Ажылывыс бүдүп, эконо-
— миктиг кызагдаашкыннары ооң ачызын-
— да ажып эрте бээр дээрзинге идегели-
— вис улуг.

— Хоорайның Адалар чөвүлелин-
— ге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур
— силер? Силерниң көрүжүңер-биле бо
— чөвүлел кандыг ажилдап турарыл?

— Мен бодаарымга, Чадаана хоорай-
— ның Адалар чөвүлели долу күш-биле
— ажилдавайн турар. Бир эвес чөвүлелди
— долу күш-биле, шын ажылгаар болза,
— оон-даа эки үре-түңнелдиг бооп болур
— аргалар бар. Ийе, бо чөвүлелдин ажылы
— дыка улуг. Адалар бот-боттарын детки-
— жип, арга-дуржулгазын солчуп, янзы-
— бүрү хемчеглерни чорудуп, чөвүлелге
— даянып алгаш, кижизидилге ажылын
— ам-даа күштелдирер болза эки. Ажы-төл
— бүрүзү бир-ле чүвеге салым-чаянныг,
— өскелерден ылгалдыг, онзагай болур
— болгай. Ынчангаш уругну бичизинде-ле
— шын орукче углап-шиглээр — ада ки-
— жиниң хүлээлгези. Чижээлээрге, спорт,
— уран чүүл дээш ам бо үеде уругнуң
— кичээнгеин тудупку дег чүү-даа бар
— апарган ышкыш. Уруглар-биле эки
— ажилдап, хөй үевисти, күжүвүстү ажы-
— төлүвүсчө үндүрер болзувусса, ынчан
— эки үре-түңнелдиг болур бис.

— Силерни бокс болгаш каратэге
— ынак деп дыңнадым, ол шын бе?

— Ийе, шын. Чадаананың 2 дугаар
— школазынга өөренип турумда Мерген
— Шимитович Самбала школаны директор-
— лавышаан, бокска тренерлеп турган. Ол
— башкым мээң спортка сонургалымны
— оттуруп, шын орукту айыткан. Шимит-
— ович школада кандыг оолдар барын
— кончуг эки билер, ынчангаш элээди оол-
— дарны шуптузун эвилдеп, чүгле күш-
— культурага хандыкшылды эвес, а эки
— мөзү-бүдүштүг кижизидилге ажылын
— деңге чорудуп турган чүве. Чүгле оол-
— дар-биле эвес, а өөреникчилериниң ада-
— иези-биле база сырый харылзаалыг. Ам
— бодап чоруурумга, дыка-ла шын кылып
— чораан. Ол — езулуг үлгерлиг башкы!
— Өске-даа тренерлерге ажылгаарын сүмелээр
— арга-дуржулгазын ажылгаарын сүмелээр
— мен. Ажылы-биле чугаалаарга, кижилер
— бичизинде чүнү-даа кылырындан кортпас
— боор. Мен бичимде тенек оолчугаш
— чордум. Бо башкым меңээ шын орукту
— айтып, амыдыралдың каалама, делгем
— эвес, берге оруунга белеткеп каан. Баш-
— кымга чоргаарланмастың аргазы чок.
— Кончуг алдар-аттыг, орден-медалдыг
— спортчу болбас-даа болза, спорт ажы-
— төлдүн кижилер болуп хевирлеттинеринге
— ажыктыг.

— Школага башкыңарның дуга-

йын билип алдывыс, а ажил-агыйга
— үлгер ап чоруур кижилер бар боор,
— аа?

— Ийе, бар. Мен бодаарымга, кижилер
— бүрүзүнде үлгер ап чоруур башкылар
— бар-дыр ийин. Бирээде, ада-иези үлгер
— болур болгай. Школага өөрени бээр —
— башкылар, а ажилдай бээр, кижилер
— орук айтыр улус база тыпты бээр чор-
— ду. Мээң, бодум хуумда, үнелеп, үлге-
— рин эдерип чоруур акым, Чөөн-Хемчик
— кожуунуң чагырга даргазы Байбек На-
— дажапович Монгуш чүве. Ол, шынап-ла,
— дыка онза кижилер. Мени бо ажилга өөре-
— дил, уштап-баштааш, ам кады демнежип
— ажилдап чор бис. Ынчангаш аңаа өөрүп
— четтирер-дир мен.

— Чаңгыс чер-чурттуувус, РФ-
— тин камгалал сайыды С.К.Шойгунуң
— төрүттүнген хоорайы Чадаана-ла
— болгай. Бо 2015 чыл ооң юбилейлиг
— чылы-дыр. Ооң юбилейлиг чылынга
— кандыг хемчеглер планнап тур силер?

— Ооң чурттап турган бажыңга
— музей кылыр деп турар. ТР-ниң Чазаа
— болгаш Чөөн-Хемчик кожуунуң чагыр-
— газы демнежип тургаш, ол бажыңны са-
— дып алган. Оон аңгыда база бир белекти
— белеткеп турар бис, амдызында ол ду-
— гайын чажыт арттырып каалыңар. Белек
— дээн соонда үезинде билдинер болгай
— аан.

— Силерниң чымыштыг ажылы-
— ңарга өг-бүлөңерниң хамаарылгазы
— кандыгыл?

— Мээң чедишкеним дээр-ле өг-бү-
— лемниң чедишкени-дир. Бир эвес өөм
— иштиниң харысалгалыг, сагыш чоаа-
— чалы эвес болза, бо ажилга ажилдаа-
— ры болдунмас. Уругларым амдызында
— чаш.

— Чоннуң аразында Чадаана хоо-
— райны «Чадап каан Чадаана» азы
— «Чикаго» деп-даа турар болгай. Бо
— шола аттарның дугайында тайылбыр-
— лап бээр силер бе?

— Мен бодаарымга, чоннуң дарга-
— бошкаларга бүзүрели өжүп, холу сула
— салдына берген турган. Чаа ажилдай
— бергеш, чон-биле сүмележип, кандыг-ла-
— бир эки чүвени кылып алылыңар дээр-
— ге, олар ажылы-биле: «Ол дөмей бол-
— дунмас чүве дийин. Каш-даа даргалар
— кээп ажилдап турган, чадап каан чүве»
— дээр турду, ынчангаш оон-на тывыл-
— ган шола-дыр ийин. Сөөлгү үеде ынча
— дээр улус-даа дыңналбастаан. «Чикаго»
— дээрге Чадаана деп ат-биле аяннашкы,
— ынчангаш ындыг ат берип каан.

— Буян Сергеевич, шаг-шаа-биле
— турбас дээр болгай, он чылдар шуу-
— жуп эрткенде, Чадаана хоорай кан-
— дыг апарган турар деп бодаар силер?

— Ам ажилдап турар азы чаа эге-
— лээривис биче бүдүрүлгелер элээн «да-
— зылы» ханылап, быжыглаттынып, чон
— чурттап өөрени бээр дээрзинге бүзүрээр
— мен. Амгы байдалывыска деңнээрге,
— элээн сайзыраңгай турар боор бис. Он
— чыл болганда эки үре-түңнелдиг болур
— дизе, үрезин тарыыр үевис бо-дур.

Тос хемнин белдириңде турар
— Чадаана хоорайның чагырыкчы-
— зы Буян Ондар-биле чугаалашкаш,
— ооң бурунгаар тура-соруун, үзел-
— бодалдарын магададым. Ооң төрөөн
— хоорайыңга, төрөл чонунга ынаа, чу-
— гаалаан сөстөрүңден, кылып турар
— ажилдарыңдан көскү болду. Аныяк
— оолдар, кыстар шупту шак мынчаар
— ажилдаар болза, төрөөн Тыва-выс че-
— чектелип сайзыраар-дыр ийин. Буян
— Ондарның болгаш ооң-биле эгин ко-
— жа ажилдап чоруур эш-өөрүңүң чы-
— мыштыг ажил-ижиңге болгаш олар-
— ың өг-бүлелеринге чедишкннерни
— күзедим.

Айдың ОНДАР.

Чурукту Б.ОНДАРНЫҢ архивинден
— алган.

ЕКАТЕРИНА
НИКОЛАЕВА — ЧЫЛДЫҢ
ӨӨРЕНИКЧИЗИ

Февраль 4-5 хүннеринде Кызыл хоорайның
— эки өөредилгелиг, активчи, бурунгаар үзел-
— бодалдыг, хөй-ниитичи 13 өөреникчизи «Чыл-
— дың өөреникчизи — 2015» мөөрейге кирип,
— күжүн шенешкенер.

Бирги мөөрейге киришкнчү бүрүзү чедишкн-
— нерин, сонургалдарын, үзел-бодалдарын таныш-
— тырган.

«Чедишкнниң формулазы» мөөрейге мас-
— тер-класстар эрттирип тургаш, күзелдиг уруглар-
— ны киришкнчилер бодунуң сонургалдары-биле
— таныштырганнар. №12 ортумак школаның өөре-
— никчизи Динара Шарафутдинова флористиканы
— сонургадап, дириг чечектерден боодалды, пан-
— но, коллажты янзы-бүрү хендирлер, бүрүлөр, саа-
— зыннар-биле каастаарын көргүскен. 5 дугаар гим-
— назияның өөреникчизи Милан Томочаков «Ехор»
— деп бурят танцының шимчээшкннерин 15 минута
— дургузунда уругларга өөреткениниң түңнелинде,
— шупту бурят танцыны самнааннар.

«Мен сактыр мен... Мен чоргаарланым мен»
— деп мөөрейде Ада-чурттуң Улуг дайынының кири-
— жикчизи, Кызыл Сылдыс ордениниң эдилекчизи,
— дайынчы кырган-ачазы Владимир Семенович Мос-
— каленконуң дугайында 11 дугаар школадан Анастасия
— Рябованың сактышкыны чедимчелиг бол-
— гаш солун болган.

База бир солун мөөрей — «Мээң сагыш-бода-
— лымны өскерттипкен 5 литературлуг чогаал». Аңаа
— өөреникчилер Л.Кероллдуң, Г.Р.Нуриниң, В.Коро-
— ленконуң чогаалдарын таныштырганнар. Ылаң-
— гыя номга сонургалдыглар Екатерина Николаева
— биле Тереза Жамкоян ном бүрүзү амыдыралдың
— кол өөредии деп санаарлар. «Уран-чечен чогаал
— бүрүзү бир-ле эки чүүлге өөредип, буянын боор-
— ун база частырыг кылбазыңче кыйгырып турар»
— деп, Екатерина демдегледил.

Ийи хүн үргүлчүлээн мөөрейниң түңнелин-
— де чылдың өөреникчизинге №8 ортумак школа-
— ның өөреникчизи Екатерина Николаева төлөтпиг
— болган. Ол эң-не хөй баллды улуг чурт Россия
— дугайында таныштырылганы-биле алган. Екатери-
— на эш-өөрү-биле — хөй-ле социал акцияларны
— киришкнчизи, школазының тергенини. Ооң эш-өөрү
— Катяның дидимин, угааннын база кижизин үне-
— лээрлер.

Аңгы-аңгы номинацияларга Аян Тюлюш (№1
— школа), Артыш Монгуш (№2 школа), Наталья
— Пестова (№4 школа), Милан Томочаков (№5 гим-
— назия), Валерия Чистобаева (№7 школа), Долма
— Маады (№9 гимназия), Дамырак Ооржак (№11
— школа), Анастасия Рябова (№11 школа), Динара
— Шарафутдинова (№12 школа), Тереза Жамкоян
— (№14 школа), Лодой Хомушкун (№15 лицей), Ма-
— риам Чаава (№15 лицей) тилекчилер болганнар.

«Уругларыңар эң-не угаанныг, активчи база
— дидим болганы дээрге, силерниң чедишкнниң-
— дир. Силерниң деткимчегер — оларның угаан
— болгаш сагыш-сеткилиниң үндезини» деп, Кызыл
— хоорайның мэриязының өөредилге талазы-биле
— даргазының оралакчызы Анжелика Дитрих ада-
— иелерге байыры чедирген.

Бо мөөрейге киришкени, аңаа белеткели олар-
— ың келир үезинге херек апарыңга чигзиниг чок.
— Эң-не кол чүүл — киришкнчилер дуржулганы ап,
— боттарының чаа эки талаларын база билип ал-
— ыны. Угаанның, чогаадыкчы болгаш дидим чорук-
— туң байырлалы ыры-сам-биле доозулган.

Дараазында бо мөөрейниң республика черге-
— лиг чадазы февраль айның төңчүзүнде болур.

Бистин корр.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктарының, даалгаларының болгаш шиитпирлеринин Тывада күүсеттинип турарын хынаан.

РФ-тиң Президентизинин Сибириниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзинин аппаратының ажылчын бөлүү республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле болгаш федералдыг албан черлеринин девишээр органнары-биле түннел чөвүлел хуралды Тываның Чазаанга эрттирген.

Президентинин Бүрүн эргелиг төлээзинин оралакчызы Сергей Черданцевтин баштааны ажылчын бөлүктүн сорулгазы болза, Россия Федерациязының Президентизинин Тываның социал-экономика хөгжүлдэзин хандыраарынче угланган чарлыктарының, даалгаларының болгаш шиитпирлеринин күүселдезинин талазы-биле кады кылып немелде хемчеглерини ажылдап кылырынга контроль-хыналданы эрттирери болган.

Чөвүлел хуралдың киржикчилеринге чүве чугаалап тура, Сергей Черданцев иденкейлиг дузазы дээш, эргежок чугула медээлерин бээринге, тургустунган айтырыгларны шиитпирлээринге тодаргай болгаш шалыпкын чоруу дээш өөрүп четтиргенин республиканың Чазааның кежигүннеринге, аппараттын ажылдакчыларына илергейлээн. «Бо чүүлдер республика деңгелинде эргелеп-башкарылганың бедик деңгелин бадыткап турар»-деп, Бүрүн эргелиг төлээзинин оралакчызы демдеглээн.

Чурттуң Президентизинин республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарына чарлыктарының болгаш даалгаларының күүселдезинин талазы-биле ажылчорудулгазының ол болгаш өске-даа угланышкыннарының түннелдерин ажылчын бөлүктүн киржикчилери таныштырган.

НИИТИЛЭЛ

Бүрүн эргелиг төлээзинин аппаратының хей-ниити төлөвилелдерин күүседиринин талазы-биле департаментизинин кол чөвүлекчизи Евгений Жарковский Тываның Херэзженер эвилелинин ажылын эки деп үнелээн. Социал ужу-дузалыг төлөвилелди күүсе-дири-биле алганы 700 муң рубль түннүг грантызы ийи дакпыр ажыкты кириген деп, ол санаан. Грантының акша-хөреңгизи-биле дааранылга мастерскаяларын тургузуп алган, ооң уламындан ажылдаар олуттар тургустунган, күзелдиг кижилер дааранырынга өөренип турар. Коммерцияга хамаарышпас организациялар-биле ажылды сайзыраңгайыдар ажыл нормативтиг баазаны болгаш төлөвилелди конкурс езугаар шилирин негеп турар деп, ол санаан. Күүсекчи эрге-чагырга органнарының аныктарның патриотчу кижизидилгезинин талазы-биле ажылын эки деп, Евгений Жарковский үнелээн.

СИБИРНИН РЕГИОННАРЫНДА ТЫВАДАН ӨӨРЕНИП АЛЫР ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

Бүрүн эргелиг төлээзинин эрге-хоойу камгалаар ажылчорудулга, камгала болгаш айыыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле департаментизинин кол чөвүлекчизи Александр Хрыкин күүсекчи эрге-чагырга органнарының боо-чепсек ажылгаар тургузганы-биле кады ажылдажылганың деңгелин аажок бедик деп үнелээн, бо талазы-биле округтун регионнарында Тывадан өөренип алыр чүүлдер бар дээрзин демдеглээн. Чижек кылдыр ол ИХЯ-ның болгаш Камгала яамызының объектилеринге чер участктарын тускайлаар айтырыгларны шалыпкын шиитпирлээнин ол кириген, өске регионнар бо айтырыгны чыл-чылы-биле шиитпирлеп кээр болгай.

ИХЯ-НЫН ЧААРТЫЛГАЗЫ ТЫВАГА УЛУГ АЖЫК БЕРБЭЭН

Кем-херек үүлгедиишкыннеринин профилактиказының талазы-биле дыка хөй шынарлыг программалар республикада ажылдап кылдырган, олар кем-херек үүлгедир чоруктарны кызырарының талазы-биле көскү түннелдерни берген, ындыг турбуже бо талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар дыка хөй. Ындыг айтырыгларның тургустунган чылдагааннарының бирээзинге ИХЯ-ның чаартылгазының уржуктары деп ажылчын бөлүк демдеглээн. Чижээ, участок төлээлеринин санын кызырган чорук ырак-узак кожуунда участок төлээзинге ийи, чамдыкта үш суур онаажыр апарган, оларның аразында хемчээли 100 километр чедип турар, а кывар-чаар материалдар-биле хандырбас.

Чоннуң арагалаар чоруу-биле демисежир болгаш амыдыралдык кадык хевирин сурталдаар херекке Александр Хрыкин республика Баштыңының чаңгыс чер-чурттугларын бодунуң үлегери-биле кижизидип турарын аажок чогулчалыг деп санаан.

ТЫВА УРУГЛАР САДТАРЫНЧЕ ООЧУРНУ КЫЗЫРЫП ТУРАТ, ЫНЧАЛЗА-ДАА КЫЛЫР ЧҮҮЛДЕР АМ-ДАА ХӨЙ

Бүрүн эргелиг төлээзинин аппаратының контроль департаментизинин чөвүлекчизи Тереза Дарбинян школа назы четпээн уруглар албан черлеринче оочурларны кызырарының айтырыын республикада шиитпирлеп турарында чедишкыннер бар дээрзин демдеглээн, ону чаа тудугларны кылырының болгаш эрги оран-саваларны септээринин аргазы-биле боттандырып турар. Ол сорулгаларга тускайлаан акша-хөреңгини шигээди алыры 2013 чылда нарын турган болза, эрткен чылын инвестицияларны 93 хуу шигээткен. Ынчалза-даа республикада чаш уругларның төрүттүнер чоруу хөй болганындан оочурну дораан кызырар болдунмай турар. Немелде хемчеглер кылдыр

ажылчын бөлүк өске регионнарың дуржулгазын ажылдап, уругларның өг-бүлө садтарының четкизин калбартырын, школа назы четпээн өөрөдилге сайгарлыкчыларны хаара тударын сүмелзэннер.

Чазактын кадр политиказының талазы-биле ажылы иитизи-биле чогулчалыг деп үнелди алган.

Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының аңгы-аңгы угланышкыннар талазы-биле ажылчорудулгазын экижидеринге хамаарыштыр сүмелерни ажылчын бөлүктүн кежигүннери бергеннер.

ТЫВАНЫН БАШТЫҢЫ РЕГИОННУН АЙТЫРЫГЛАРЫНЧЕ СФО-НУН КОМИССИЯЗЫНЫН КИЧЭЭНГЕЙИН УГЛАНДЫРГАН

Чөвүлел хуралга чүве чугаалап тургаш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Президентинин Бүрүн эргелиг төлээзинин аппаратының ажылдакчыларына Тывада социал-экономика байдальды ханы сайгарып көргени, моон соңгааргы ажылга боттутг дузаны чедиринге чүткүлү дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Бодунуң чугаазына Шолбан Кара-оол ажылчын бөлүктүн кежигүннеринин кичээнгейин Тываның социал-экономика хөгжүлдэзинге саадашкын тургузуп турар болгаш Россия Федерациязының Чазааның болгаш күрүне эрге-чагырга-зының федералдыг органнарының киржилгези негеттинип турар чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге Президентинин Сибириниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзинин аппаратының талазындан боттутг дузаны чедирин дилээн.

Амгы үениң чугула айтырыгларына республика Баштыңы транспорт талазы-биле хоорук чорукту болгаш чылыг база электри энергиязының чедишпезин хамаарыштырган. Бо айтырыглар Тываның байлак күчүзүн шигээди алырынга шаптык болуп, республиканың экономиказын болгаш социал адырын сайзырадыр арганы бербейн турар.

Бо айтырыгларны шиитпирлээринче угланган дыка хөй төлөвилелдерни республиканың Чазаа ажылдап кылган. Оларның эң колу-энергияның чедишпес чоруун чайладыры болгаш республика найысылалына энергияның айыыл чок чоруун хандыраары-биле чылдылга болгаш электри четкилерлиг ЧЭТ-2-ни тудары, Кызыл хоорайның девишээринге белдир подстанцияларын чаартып кылыры болгаш Шушенск дузалал-Туран электри дамчыдылганың бедик вольтулуг шугумунуң ийги ээлчээн тудары, Кызыл хоорайның аэропорт комплекзин чаартып кылыры, федералдыг «М-54» орукту Кызыл-Чадаана-Хандагайтыже эде угландыраары, Хандагайты-Боршоо автомобиль эртер пунктуу эде тургузары болуп турар.

Бо төлөвилелдерин дыка хөй кезин чурттуң удуртулгазы деткээн болгаш Президент чүүлүгүнүп ат салган. Ындыг

даа болза чамдык айтырыгларны шиитпирлээрин күүседикчилер хожудадып турар. Ынчангаш Бүрүн эргелиг төлээзинин аппаратының талазындан дуза биске эргежок чугула болуп турар деп республиканың Баштыңы ажылчын бөлүктүн кежигүннеринге чугаалаан.

«Тываның социал-экономика хөгжүлдэзин чөптүг чылдагааннардан тывылган дээрзин силерниң билип алырыңарны күзээр-дир мен. Республиканың күчүзү улуг-дур ийин, ону демир-оруу чокта шигээдири болдунмас. Чуртталга бажыңнарының тудуун чыл санында көвүдөдип турар бис, ынчалза-даа оларны энергияның дөстөрүнче кожарына техника байдальдар чедишпес. Боттутг курлавырлары республикада барык чок. Тыва бюджеттин дең-дески чоруунуң талазы-биле округтун регионнарында бирги черде турар-даа болза, бора бүдүн чурттап турар бис. Силерниң маңаа келгениңер дээрге бистиң айтырыгларыныҥ федералдыг төптүң кичээнгейге алырынга болгаш оларны шиитпирлээрин дүргедеринге идиг болур деп бодаар мен. Президентинин чарлыктарының болгаш даалгаларының күүселдезинде чөптүг эвес чылдагааннары моон соңгааргы ажылы-ыска барымдаалаар бис»-деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

ТҮННЭЛДЕР

Президентинин Бүрүн эргелиг төлээзинин оралакчызы Сергей Черданцев ажылчын бөлүктүн ажылчорудулгазының түннелин үндүрүп тура мынча деп демдеглээн: «Тывада салым-чаянныг чон ажылдап база чурттап турар, оларга эки байдалдарны тургузар херек. Чогулчалыг сайзыралдың чижектери республикада эвээш эвес көстүп келген. Ынчалза-даа олар эвээш, хамыктың мурнунда чөптүг чылдагааннар мында колдап турар. Чөптүг эвес чылдагааннар база бар. Бистиң ажылы-выстың түннели ону чайладырына идиг болур деп идегээрдир мен».

Кады ажылдажылга дээш Тываның күүсекчи эрге-чагырга органнарының төлээлеринге өөрүп четтиргенин төлээзинин оралакчызы база катап илергейлээн болгаш бүгү айтырыгларны Бүрүн эргелиг төлээже кириер бижекке айтыр бис дээрзин республика Баштыңына бүзүрөткен.

Чөвүлел хуралдың соонда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң Вконтакте-да арнына мынча деп бижээн: «Бистиң ажылы-высты хажызындан көөрү, контроль-анализ аңаа херек болуп турар. Чедирген методиктиг дузазы болгаш сүмелери дээш РФ-тиң Президентизинин Сибириниң федералдыг округунда төлээзи Николай Евгеньевич Рогожинге улуу-биле өөрүп четтирдим. Бөгүн Бүрүн эргелиг төлээзинин оралакчызы Сергей Михайлович Черданцев-биле болгаш ооң коллегалары-биле ажит-чажыт чок чугаа болду. Кол шиитпир-сорулгаларны болгаш оларның сүмелеринин күүселдезин тодаратканы».

ОЛАРНЫН АЖЫЛ УЛАМЧЫЛААР

Эрткен неделяда география эртемнеринин доктор Михаил Андрейчик техниктиг эртем кандиды Владимир Будегчиев мөчээни Тываның эртем улуг, аар чидириг болган Россияның Эртем хүн байырлыг хуралына Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол оларның чоок килеринге, төрөл-дөргүл коллегаларына кажыыда илереткен. «Михаил Федорович биле Владимир Будегчиевичинин ажылы уламын чылаар ужурулуг. Олар эртем ажылдарынче улуг кичээнгейни салырынче аңгы тарны кыйгырдым»-деп, Тываның Баштыңы чугаалап География эртемнине доктору Михаил Андрейчик техниктиг эртем кандиды Владимир Будегчиев эртем-шинчилел ажылды Тыва Республикага эгээр мес улуг үнелиг.

Михаил Федорович Тывага 1987 чылда келгеш, Тываның география факультетинге башкы, доцент, профессор чедир ажылдаан. 1991 чылдан 2002 чылга чедир ТКУ-нун көдээ ажыл-агарту факультетинин деканы ажылдаан. М.Ф. Андрейчиктин 110 ажыг эртем ажылы — ооң хөй чылдарда баш болгаш эртем-шинчилел ажылының үрө-түннели. Аңаа Тываның географтыг эртемнинең азыралына база башкылаашкы ажылына кириген үлүг-хуу дээш ТР-ниң Чазааның, политиказының, ТР-ниң, РФ-тиң Өөрөдилге болгаш эртем яамыларының хөй-ле шаандалдарын тывыскан.

Владимир Будегчиев 1981 чылда Москваның Бауман атындагы техниктиг училищезинин инженер-шинчилекчи эртем дооскаш, 1973 чылда Москваның физика-техниктиг университетин дооскан. Владимир Будегчиевич-биле кады эдержи, ажылдап чораш-өөрүнүн чүрөктеринге ооң экирик, дузаарга аажыңаар чырык ады кезээ мөңгедө дүрү артар.

«Шын» солунун редакциясы эртемденер Михаил Федорович Андрейчик биле Владимир Будегчиевич Будегчиевтин элекке мөчээни биле оларның өг-бүлелеринге, чоок кижилеринге, дөргүл төрөлдөрүнге кажыыдалды илергейлеп тур.

АМЫ-ТЫН ДЭЭШ...

Кызыл хоорай. 2012 чылдың май 12. Кежээкиннн 7 шак үези.

Республика эмнелгезининг реаниматолог эмчизи Самба Доо ажил шагынын соонда Оюн Курседи кудумчулап машиналыг халдып чораан. Өөрөнгөн чаңы-биле телефонун хол чедер черге ол салып алган, чүге дээрге берге байдалдыг аарыг азы кемдээн кижилерге дүргөн дуза херек апарганда, эмнелгеден дүң-хүн дивейн долгап кээр.

Телефонун медээзи алгыра берген. Самба Санчьевич ону тудуп алгаш, кулаанга чедире бээр:

— Россияның Айыыл чок чоруунун албанынын Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиннн ажилдакчызы долгап тур — дээн кижини үнү динналган. — Республика эмнелгезининг реаниматолог эмчизи Самба Санчьевич Доо силер бе?

Машиназын орук кыдынынга эмчи тургузупкаш:

— Ийе, мен-дир мен — деп харыылаан.

— Россия биле Моол кызыгаарында озал-ондактыг болушкун болган. Кызыгаар-жылар балыглаткан. Оларга дүргөн эмчи дузазы көргүзүп шыдаар эң шыырак, арга-дуржулгалыг реаниматолог эмчи силерни деп санитар авиация-нын ажилдакчыларындан билеп алдымыс. Кызыгаарже бо дораан ужул үнеринге беле силер бе?! — деп, долгап келген кижини шыңгы чугаалаан. — Шериг ужар чүүлүнүн верто-еду силерни аэропортта манап урар.

— Шыдаар мен — деп, эмчи арылаан.

— Ындыг болза силер арга-уржулгалыг, шыырак травма-олог эмчи-биле харылзажып өрүңер. Силерниң-биле кады кызыгаарже ужул үнзүн. Дүргөн эмчи дузазы чедиреринге херек үлдер вертолетта бар — деп, ериг кижини чугаалаан. — База алап телефоннаптар мен.

Каксы тайылбыр: реаниматолог эмчи — кижилер амы-тынынга айыылдыг аа-ыгдаан араан азы кемдээн таварылгаларда оларнын ор-ганизмин кошказынынга дуза олур янзы-бүрү эмнерни, ду-лаарынын аргаларын болгаш ериг-херекселди ажыглап ургаш, чугула хемчеглерни үрген алыр бедик мергежил-иг специалист.

Реаниматолог эмчининг ол профессионал шынарла-ны: кандыг-даа берге байдал-арга бодун туттунуп шы-ары, кончуг кичээнгейли, үрген сайгарып боданыры, арыг азы кемдээн кижиге ду-заныг эмнерни шилип, оларнын ич-ижезин шын тодарадыры алгаш ажыглаары.

Арга-дуржулгалыг травма-олог, үр үеде кады ажылдап келген эжи Эргил Чадамбаже ол алгаш, чүү болганын, кайыын телефоннап келгенин тайыл-ырлаан. Эргил Доржуевич чо-руунга беле мен дээрге, ооң амы-тынынга бо дораан халдып дээр деп дугуржуп алган.

Киноларда, теле-дамчыдыл-ларда көргүзүп турары-дег, 15 минута хире болганда эмчилер

Самба Доо биле Эргил Чадамба шериг вертолетка олурупкаш, кызыгаарже ужул үнүпкеннер.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая суур. 2012 чылдың май 12. Хүндүскүнүн 4-5 шак аразы.

Ол хүн эмнелгеге эмчи Аю-та Көгел, эмчи сестразы Майя Седен ажылдап турганнар. Дүш соонда 4 шак үезинде эмнелгенин чанынга машиналыг оолдар халдып келгеш, ооң иш-тинден кызыгааржы идик-хептиг кижилерни көдүрүп үндүрүп эккелгеннер. Ийи кызыгааржы-

ханынын базыышкыны мырыңай чок чыгы болган. Кызыл-Хая суурнун эмчилери бо таварылга-да шупту чүүлду кончуг билди-лиг кылганын Самба Санчьевич дораан-на демдеглээн. Бир эвес оларнын бедик мергежилдин эвес болза, кызыгааржыларнын амы-тынын үнери берге-ле тур-ган боор.

Самба Санчьевич биле Эргил Доржуевич кызыгааржыларнын балыгларын шинчилеп, шарып, кижининг эт-ханынга чедирген мындыг аар кемдээшкннер үезинде ажыглаар эмнерни сы-

нын кайызы-даа каш катап би-жектеткен, байдалы дыка берге болган. Эмчилер оларга дүргөн эмчи дузазын дораан чедирип эгелзэннер. Оларнын балыгларын шарып, дамырларынче эм-нер дамдыладырга, лейтенант Анатолий Камынин, чүү-даа болза, миннип келген. Адыгжы Хертек ооргазынче, хөрзэнче хей катап бижектеткен, ханы дыка хей төгүлген болгаш, шуут оңгарылбас болган. Ханынын базыышкынынын үстүкү деңге-ли безин 60-га бадып келген. Мындыг куду базыышкын балыг-латкан кижининг организмде хан дыка эвээш дээрзининг хе-речизи — ол өлүп каап болур. Эмчи Аюта Владимировна биле эмчи сестралары Адыгжынын дамырын арай деп тыт, эмнерни дамдыладып турганнар.

Эмчи сестразы Майя Седен кызыгаар заставазынче озал-ондактыг болушкун дугайында телефоннап, кызыгааржы Адыг-жы Хертектин Мугур-Аксынын эмнелгезинде ажылдап турар эмчи угбазы Саяна Иргитке дун-мазы бижектеткен, дыка берге байдалдыг дээрзин дыңнаткан. Мугур-Аксынын эмнелгезининг хирург эмчизи Барка Юсупов, операция кылырынга дузала-жыр эмчи сестразы Аяна Дагба суглар мындыг таварылгада хе-рек чүүлдерни алгаш, эмнелге-нин машиназынга Кызыл-Хаяже үнүпкеннер. Саяна Каң-ооловна херек эмнерни алгаш, өске ма-шинага мурнай чорупкан.

Эмчининг дүргөн дуза чеди-рер машиназы Кызыл-Хаяже углай дүргөн бар чоруурун эм-чилер Эргил Чадамба биле Сам-ба Доо вертолеттан көргөннер.

Кызыл-Хая суур. 2012 чыл-дың май 12. Кежээкиннн 8-9 шак аразы.

Шериг вертолет Кызыл-Хая суурга кээп хонупкан. Кызыл-дан келген эмчилер кызыгаар-жыларнын байдалын шинчип көөрге, лейтенант Анатолий Ка-мынин мүн-не миннип чыдар, а Адыгжы Хертек шуут билинмес,

кыртып, дамдыладып, оларны вертолетка чүдүрүп алгаш, Кы-зылга дириг чедиреринге дыка хынамчалыг белеткенгеннер. Бижек Адыгжынын өкпезинге дегген болгаш, вертолет агаар-же бедип үне бээрге, ооң тына-ры база бергедей берип болур. Ынчангаш ооң өкпезин медици-нанын тускай целлофаны-биле шып кааннар. Ажыы-биле чугаа-лаар болза, ынчан кызыгааржы аныак оолдун амы-тыны хыл кы-рынга турган.

Балыглаткан кызыгааржы-ларны вертолет-биле Кызылга чедиреринге белеткеп турда, Мугур-Аксынын эмчилери база чедип келгеннер.

Аар балыглаткан кызыгаар-жыларнын амы-тынынга камга-лал бооп болур шупту медици-на хемчеглерин алгаш, эмчилер Кызылче ужул үнүпкен. Оларны Кызылдың аэропортунга дүргөн дуза машиналары манап тур-ган. Республика эмнелгезинде база кызыгааржыларга опера-ция кылырынга эмчилер белет-кенип турганнар. Вертолетка чорааш-ла, Самба Санчьевич биле Эргил Доржуевич опера-ция кылырынга белеткенип тур-ган эштеринге кызыгааржылар канчаар балыглатканын, олар-нын кандыг байдалдын теле-фон-биле дамчыдыпканнар.

Шериг вертолет аэропорт-ка дүнекиннн 11 шак үезинде хонуптарга-ла, кызыгааржы-ларны улаштыр республика эм-нелгезинче апаргаш, оларнын амы-тынын камгалаар талазы-биле операцияны дораан кылып эгелзэн. Операция эки эрткен, кызыгааржыларнын амы-тынын-га айыыл чайлаттыг дээрге, чүгө ынчан Самба Санчьевич биле Эргил Доржуевич чанып чорупканнар.

Мөңгүн-Тайга кожуун, Ор-таа-Шегетей. 2012 чылдың май 12. Хүндүскүнүн 2 шак үези.

Май 10-11 хүннерин дүне-зинде Россия — Моол кызыгаа-рын эртип чыткан ийи кижининг

бирээзи моол кызыгааржылар-га туттурган, өскези Тываның девискээринче дедир дезип кирген. Туттурган кижини моол кызыгааржыларга кызыгаарны үрзэн чылдагаанын, эжиниң ат-сынын адап, ону кайыын тудуп ап болурун өчүп берипкен. Тут-турбайн барган кижини Макс Хо-мушку дээрзи болган.

Май 12-де лейтенант Анато-лий Камынин биле прапорщик Адыгжы Хертек кызыгаар үрек-чизин тудуп алыр дээш, Ортаа-Ше-гетейге чедип келгеннер. Олар Макс Хомушкуну тудуп алгаш, чоруп орда, орукка иштинде дөрт-беш кижини бар машина та-варжып келген. Кызыгааржылар машинаны доктаадыпканнар. Камынин машина иштинде ки-жилер-биле чугаалажып эге-лзэн. Демги кижилер эзирик болгаш, кызыгааржы-биле мар-гыжып, олче халдай берген. Ырак эвеске турган Адыгжы Хертек лейтенант Камынинге дузалажыр дээш, ооң чанынга халып чеде бээрге, ону Макс Хомушку бижеткен. Халдап келген кижилерге удурланып тургаш, Адыгжы Хертек билин-местеп каан — чүгө Кызылда №1 республика эмнелгезинге миннип келген. Соонда бил-дингени — Макс Хертек дээрзи лейтенант Анатолий Камынин биле прапорщик Адыгжы Хер-текти иелдирзин каш-даа катап бижектээн болган.

Кызыл хоорай. №1 респу-блика эмнелгези. 2012 чылдың май 16-нын хүнү.

Лейтенант Анатолий Камы-нин биле прапорщик Адыгжы Хертеке Тываның Баштыңы ужуражып келген. Кызыгааржы-лар аар балыглаашкыннарда экирип, кадынын байдалы чү-гээртээнинге Шолбан Кара-оол өөрүп, Россия биле Тываның кызыгаарын камгалаар херекке оларнын эрес-маадырлыг чо-руун демдеглээн.

Кызыгааржыларнын амы-ты-нын камгалаар дээш, шалыпкын хөдөлгени, бедик мергежилдин дээш эмнелгенин реаниматолог эмчизи Самба Доога, травма-толог эмчизи Эргил Чадамбага Тываның Баштыңы сеткилин ханызындан өөрүп четтиргенин илереткен.

Амгы үеде.

Кызыгааржы Адыгжы Хер-тек Хандагайты заставазында Россиянын кызыгаарын камга-лап турар.

«Тыва Республиканың кадык камгалалынын алдарлыг ажил-дакчызы» деп хүндүлүг аттын эдилекчилери эмчилер Самба Доо биле Эргил Чадамба рес-публиканың №1 эмнелгезинде ажылдап, буянныг ачы-дуза-зын чонга чедирип чоруурлар. Хүндүлүг атты оларга, кызы-гааржыларнын амы-тынын кам-галааны дээш, Тываның Баш-тыңы Шолбан Кара-оолдун Чарлы-биле 2012 чылдың июнь айда Медицина ажилдакчыла-рынын хүнүнде тывыскан.

Күрүне кызыгаарын үрзэни, кызыгааржыларнын амы-тынын-га халдааны дээш, Макс Хомуш-ку 12 чылда хосталгазын казып шийтиргеш, аар кем-херек үүлгеткен херектеннерин лаге-ринде кеземче херзэн эрттирип турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

КЫЗЫГААРЖЫЛАР ХУРАЛДААН

Россиянын Айыыл чок чоруу-нун федералдыг албанынын Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиннн кызыгаар комиссия-зынын ээлчеглиг хуралы болган. Аңаа Россиянын Айыыл чок чоруу-нун федералдыг албанынын Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиннн начальниги Евгений Туруханов, эргелелдин харысалга-лыг ажилдакчылары болгаш Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зынын оралакчызы Артур Монгал, кызыгаар чоогунда кожуунарнын болгаш сумуларнын чагырыкчылары киришкен.

Комиссиянын хуралына 2014 чылда Россиянын кызыгаарын камга-лаар, ооң чоогунга ажил-чорудулга-нын корум-чурум тудар талазы-биле кылып чоруткан ажилдарны сайгарып чугаалажып, түнелдери багай эвес деп үнелзэн. 2015 чылда сорулгалар-ны база тодараткан. Кызыгаарнын республика талазында девискээринге ветеринар режимин болгаш каран-тин дилинзэн тургузары, ажил-агы чорутканы-биле холбаштыр кызы-гаар режимин үрзэр чоруктар-биле демиселди күштелдирери, Россия биле Моолдун аразында кызыгаарны үрөп, мал оорлаары-биле шийтирлиг демисежири бо чылда күүседир кол сорулгалар деп түнелди Кызыгаар комиссиязынын хуралына үндүргөн.

Россиянын Айыыл чок чоруу-нун федералдыг албанынын Тыва Республика талазы-биле Кызыгаар эргелелиннн парлалга албаны.

ЭРТЕМДЕННЕР — ӨӨРЕНИКЧИЛЕРГЕ

Бистиң төрзэн суурувус О-Шынаа камгалалдыг «Убсунур ыйгылаажы» заповедниктин девис-кээринде турарына чоргаарланыр бис. Биология эртемнерининг кан-дидады, заповедниктерин эртем ажилдакчызы Николай Иванович Путинцевтин удуртулгазы-биле О-Шынаа ортумак школазында эко-логия бөлгүмү кады харылзаалыг ажилдап турар. Кызыл дептерже кири бижээн куштар: куулар, кара аистер дээш, оон-даа өске дириг амытаннарнын хевирлеринге өөре-никчилер тус-тузунда шинчилел ажилдарын чорудуп турарлар.

О-Шынаа ортумак школазынын башкылары, өөреникчилери за-поведниктин инспекторлары Вла-дислав Маадырович Сюрюн-оол, Альберт Май-оолович Маадырнын киржилгези-биле бөлгүмүн ажил-дарынын түнелдерин эртем-шинчи-лелдиг конференцияларга, респу-блика чергелиг хемчеглерге кирип, шаңнадып турарлар.

Николай Иванович Путинцев-биле бөлгүмнер удуртукчулары, дээди категориянын биология башкызы Татьяна Викторовна Хажылай, Алдын-кыс Ойду-ооловна Тырык ажилдап турарлар. Өөреникчиле-ривис Уржанай Наадым, Шокар Долаан, Азира Шойдак республи-ка чергелиг янзы-бүрү хемчеглер-ге киришкеш, чедишкнниг болуп турар.

Школанын кижизидилге ажи-лынын угланышкыны экология база кадыкшыл болганда, башкы-лар, өөреникчилер заповедникте эртемденнерин арга-дуржулгазын өөренип тургаш, школань экология талазы-биле республика чергелиг эртем-шинчилел чорудар өөредилге шөлү кылып алыр сорулгалыг бис.

Алдын-Чаш ЯНЧЫП,

О-Шынаа ортумак школа-зынын директору, география башкызы.

ШАГАА-2015 БОЛГАШ «МАСЛЕНИЦА» БАЙЫРЛАЛДАРЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ

«Шагаа-2015» 1-4 класс өөреникчилеринге оюн-тоглаа программасы (утренниктер) — Тываның чаңчылчаан культура болгаш ус ажыл төвүнге февраль 9-тан 13-ке чедир.

«Шагааның үүжези» допчулал болгаш номнар делгелгези; «Алдын Шагаа» өөреникчилерге темалыг кежээ; Национал байырлал «Шагаа — хуулгазын үе» культура программасы — А.С. Пушкин аттыг национал библиотекага февраль 12, 13, 17 хүннеринде.

«Хуужуур чокта, төртүтүнген хүн эртпес, блины чокта, Масленица болбас» темага номнар полказы — А.С. Пушкин аттыг национал библиотекаяның салбырларына февраль 12-ден 22-ге чедир.

«Масленица — байлак сеткил» темалыг сайгарылгалар бөлүү — Н.Рушева аттыг уругларның уран чүүл школазына февраль 16-да 10.00 база 14.00 шакта.

«Шагаа» болгаш «Масленица» темазына чугаалажышкыннар, сюжет-рольдуг, дидактиктиг оюннар, «Экии, Масленица» темалыг класс шактары, «Делгем масленица» класстан дашкаар хемчеглер, «Орус хөглээшкин», «Солун делгелге» улустун оюннары — школа назыны четпээн уругларның албан черлеринге, ниити-өөредилге албан черлеринге февраль 16-дан 22-ге чедир.

Кызыл хоорайның күрүнениң болгаш хей-ниити организацияларына «Ак чемниг Шагаавысты уткуулуңар!» программаны эрттирери — Тыва культура төвүнүн «Шайлаарак» кафезинге февраль 16-дан 28-ке чедир.

Шагааны чаңчыл болуп байырлаары, темалыг класс шактары — Кызыл хоорайның өөредилге организацияларына февраль 16-дан 18-ке чедир.

«Шагаа — чөөн чүктүң Чаа чылы» культура-өөредилгилг хемчег — Алдан-Маадыр национал музейниң конференц-залына февраль дургузунда.

Презентация-конкурстар: «Национал аш-чем», «Национал оюннар», «Национал идик-хеп»; «Тыва оюннар», «Шагаа-биле» хана солуннары болгаш чуруктар, шүлүкчүлөр конкурстары — кожуннарның өөредилге организацияларына февраль 14-тен 18-ке чедир.

«Анайжыгаш — чес мыйысчыгаш» шиижиткен көргүзүг — бичии көрүкчү театрына февраль 19-та 12.00 шакта.

«Масленица неделясында суугудан блиныларның ужул турганы» блины конкурсу — А.Чехов аттыг библиотекаяның салбырына февраль 21-де 12.00 шакта.

«Узун чаштыг кыстар чараш, угулзалаан хеви чараш» аныяктар ортузунга конкурс — «Найысылал» арт-төвүнге февраль 13-те 16.00 шакта.

«Шагаа. Саң салыры. Аалчыларны уткууру» шиижиткен көргүзүг. Тыва оюннар: тевек, аскак-кадай, айт шалбааары, баг кагары (городки), чээп тыртыжары (канат), чинчи чажыраы — кожуннарның өөредилге организацияларына февраль 14-тен 16-га чедир.

Школалар өөреникчилеринге «Масленица» дугайында анимациялыг мультфильмнерни көргүзери — Орус культура төвүнге февраль 16-дан 21-ге чедир.

Байырлыг концерт база Эрзин хүрээзиниң лама-башкылары-биле судур номчууру — «Найысылал» арт-төвүнге февраль 16-да 17.00 шакта.

«Масленица-лакомка» байырлыг хемчег, «Масленицаның езулалдары» өөреникчилер-биле ужуражылгалар — Немелде өөредилге төвүнге, ниити-өөредилге албан черлеринге февраль 16-дан 22-ге чедир.

Хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарының киржилгези-биле «Шагааның ак оруу» шажын-чырыдышкынның хемчеглер: лама-башкыларның лекциялары, судур номчууру; Шагааны байырлаарының дугайында эртемденнерниң чугаалары, байыр чедиринишкыннери — «Найысылал» арт-төвүнге февраль 15-те 14.00 шакта.

«Тойлу» шиини көргүзери-биле «Ша-

гаам чараш чаңчылдары» бичии уругларга шиижиткен көргүзүг — «Тет-А-Тет» биче театрга февраль 16-дан 20-ге чедир 11.00, 16.00 шактарда.

«Шагаа-биле! Курай! Курай!» байырлыг концерт — Хоорайның «Енисей» Культура бажыңына февраль 18-те 14.00 шакта.

«Шагаа-2015» чоннуң байырлалына тураскааткан байырлыг концерт — Улусчу чогадылга бажыңына февраль 18-те 17.00 шакта.

В.Көк-оол аттыг национал театрының «Шагаа-2015» байырлалына тураскааткан концерти — В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрына февраль 18-те 18.00 шакта.

Воскресенск дуганына Бурганга мөргүл — февраль 18-те 23.45 шакта.

«Шаг — чаагай, Шагаа — чаагай» шиижиткен көргүзүг, «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» делгелгези — Арат шөлүнге февраль 19-та.

Национал оюннар: тевек, айт шалбаалары, аргамчы тыртары — Арат шөлүнге февраль 19-та 13.00 шакта.

Национал оюннар, аш-чем, идик-хеп конкурстары — Хоорайның «Енисей» Культура бажыңына февраль 19-та 10.00 шакта.

Тываның национал оркестриниң «Хүн-Хүртү» аас чогаал бөлүү-биле Шагаа байырлалына тураскааткан концерти — В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрына февраль 19-та 18.00 шакта.

Күрүнениң «Саяннар» ыры болгаш танцы ансамблиниң Шагаа байырлалына тураскааткан «Шагаа-биле!» концерти — Улусчу чогадылга бажыңына февраль 20-де 17.00 шакта.

Ай календары-биле Чаа чылга тураскааткан тыва классиканың концерти — Тываның күрүне филармониязына февраль 21-де 18.00 шакта.

Масленицага тураскааткан хөглээшкин (хороводтар, танцы-сам, концерт программасы, тараа сывындан ойнаар-кысты өрттедири) — №8 ниити-өөредилге ортумак школазының шөлүнге февраль 21-де 12.00 шакта.

«Масленичный разгуляй» шиижиткен көргүзүг — Арат шөлүнге февраль 22-де.

«Делгем Масленица» байырлыг көргүзүг — «Тет-А-Тет» биче театрга февраль 22-де 14.00 шакта.

«Чагыны чаалап алыры» конкурс — Арат шөлүнге февраль 22-де 14.00 шакта.

Шупту школаларга национал оюннар маргылдаалары: «Хүреш», шыдыраа (шашки), тергини шалбачы (лассо), тергини тевекчи, кажык тергини (команда аайы-биле) — өөредилге организацияларына февраль 14-тен 18-ке чедир.

Тыва национал оюннарны эрттирери: аргамчы октаары, аргамчы тыртары, кара адары, тевек тевери, даш көдүрери — Арат шөлүнге февраль 19-та 11.00 шакта.

Спорт хевирлериниң аайы-биле секцияларны эрттирери (расписание езугаар); чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дузаны чедирери (бассейн, дадыктырылга залдары) — И. Ярыгин аттыг «Спорт» МАА-га, «Херел» спортзалына февраль 18-тен 23-ке чедир 10.00-20.00 шактарда.

«Шагаа-2015» национал байырлалга тураскааткан өөреникчилер аразына республика чергелиг «Хүреш» маргылдаазы — «Сүбедей» УСК-га февраль 20-де 14.00 шакта.

«Шагаа-2015» национал байырлалга тураскааткан өөреникчилер аразына республика чергелиг «Хүреш» маргылдаазы — «Сүбедей» УСК-га февраль 20-де 16.00 шакта.

«Шагаа-2015» национал байырлалга тураскааткан ча адарына республика чергелиг маргылдаа (кара адары) — «Сүбедей» УСК-га февраль 20-ден 22-ге чедир 08.30 шакта.

«Шагаа-2015» национал байырлалга тураскааткан Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгар аразына «Хүреш»

маргылдаазына Тыва Республиканың кубогу — «Сүбедей» УСК-га февраль 21-де 13.00 шакта.

Спортчу болгаш национал оюннар — «Тайга» станциязына февраль 21-де 13.00 шакта.

«Шагаа-2015» национал байырлалга тураскааткан «Хөл шыдыраа» шыдыраага республика чергелиг маргылдаа — «Сүбедей» УСК-га февраль 21-22, 11.00 шакта.

«Шагаа-2015» национал байырлалга тураскааткан эр хиндиктиг кижилер аразына республика чергелиг «Хүреш» маргылдаазы — «Сүбедей» УСК-га февраль 22-де 13.00 шакта.

«Шагаа-2015» национал байырлалга тураскааткан республика чергелиг национал оюннар маргылдаалары (аргамчы октаары, тевек) — «Сүбедей» УСК-га февраль 22-де 11.00 шакта.

Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дузаны чедирери (бассейнге эштири) — Тываның күрүне университетиниң эштир бассейнинге февраль 18-тен 23-ке чедир 08.00-20.00 шактарда.

«Балден Лхамо», «Жамсаран», «Ямандака», «Дашичавап Сан. Февраль», «Дугжуумба» мөргүл номчулгалары — Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 1 бажында «Цеченлинг» хүрээзинге февраль 16, 17-де 09.00, 12.00, 17.00 шактарда.

«Сундуй», «Беш Курум» мөргүл номчулгалары — «Цеченлинг» хүрээзинге февраль 18-те 12.00, 15.00 шактарда, 22.00-05.00 шакка чедир.

«Саң салырының» езулалы — «Цеченлинг» хүрээзинге февраль 19-та 07.00 шакта.

«Комбо, Конгор», «Шойжал», «Дугжууба» мөргүл номчулгалары — Фрунзе кудумчузунда 51/1 бажында «Дабабрайбулинг» хүрээзинге февраль 16, 17-де 09.00, 17.00 шактарда.

«Цедор Лхамо» мөргүл номчулгалы — «Дабабрайбулинг» хүрээзинге февраль 18-те 22.00-05.00 шакка чедир.

«Чолукшулга», «Саң салырының» езулалы — «Дабабрайбулинг» хүрээзинге февраль 19-та 07.00 шакта.

«10 сагызын», «Сор езулалы» — Колхозная кудумчузунда 101 бажында «Ташипанделим» хүрээзинге февраль 16, 17-де 08.00, 17.00 шактарда.

«Канчыыр судурунун номналы», «Лама Чотпа, Ямандака», «Цедор Лхамо» мөргүл номчулгалары, «Шагаа» йөрээлдері — «Ташипанделим» хүрээзинге февраль 18, 19-та 12.00 шакта, 23.00-05.00 шакка чедир.

Ай календары-биле Чаа чыл тавагыштыр лама-башкыларның байыр чедиринишкыннери болгаш эки күзээшкыннери — республиканың албан черлеринге болгаш организацияларына февраль 18, 19 хүннеринде.

Мөргүл номчулгалары, тыва национал оюннар — «Найысылал» арт-төпке, Тываның күрүне филармониязына, «Сүбедей» УСК-га, Улусчу чогадылга бажыңына, хоорайның «Енисей» Культура бажыңына февраль 18, 19-та 21.00-06.00 шакка чедир.

Дөгээ даанга «Саң салырының» езулалы — Дөгээ даанга, февраль 18, 19-та 24.00-08.00 шакка чедир.

«Кадарчы» тураскаалының чанына «Саң салырының» езулалы — «Кадарчы» тураскаалының чанына февраль 18, 19-та 24.00-08.00 шакка чедир.

Культураның Национал болгаш дыштанылга парыгына «Саң салырының» езулалы — Культураның Национал болгаш дыштанылга парыгының шөлүнге февраль 18, 19-та 24.00-08.00 шакка чедир.

«Сүбедей» УСК-ның чанына «Саң салырының» езулалы — «Сүбедей» УСК-ның чанына февраль 19-та 08.00 шакта.

Кызыл хоорайның солагай талакы дачалар ниитилелиниң девискээринде хүрээниң чанына «Саң салырының» езулалы — Кызыл хоорайның солагай талакы дачалар ниитилелиниң девискээринде хүрээниң чанына февраль 18, 19-та 24.00-08.00 шакка чедир.

ШААНДАГЫ ШАГААНЫ САКТЫЫЛ

Айт чылын кончуг оожу

удеп каал

Хой чылы кончуг оожу

моорлап келзин.

Уткуп алган Хой чылы

ууттунмас буянын

Уттундурбас кежик-

болзун, өршээ! — деп ча

бышаан, өгбелерниң Шагаа

йында сактыышкыннарын а

өскенге сонуградыын.

Шаандагы үеде Шагааны

тер ышкаш, 70-80 хар ч

энелер-ле эки сактыр боор.

чоннуң Шагаа байырлалы

хөгжүлдези, эргилдези-биле

амытанның салым-чолу

дөмей-дир ийин. Хандыр б

төөгүлээр болза, 30-40-50

дарда лама, хамнарны ре

сияладып турган берге үе

улгады берген улустун чүг

биле Шагааны канчаар эрт

турганы янзы-бүрү, солун.

гааны шуут эрттирбейн тур

аал-аалы-биле чажыт, оо

бот-боттарын хүндүлөжип,

лукушуп, оюн-тоглааны эрт

чораан.

Бичии тургаш, Межегейге

эштери-биле Шагаага белетк

турганын сактыр-дыр мен.

— шевек кижии. Олар сылды

үнүп келгиче чоннуң айбы

дилзэн кылыр. Күстен эгеле

раган, хой кежинден тонна

чараш, чымчак хөрөктээш

олар Шагаага чедир даараар.

хой-өшкү төрүп эгелээрге, аны

раган чыыр хаптарны база даа

турганнар.

Күзүн чиш соккаш, хой

улу-хырынга ээдин, доңус

хырбачаны, доңурган сүтте

доң чодураалыг чөпкекти,

казын белеткээр. Черлик-ч

ны, кызыл дыт чөвүрээзин,

кадын кагаш, саарып-саа

хайындырган шайны ижер

дыка-ла чаагай. Кулак манч

Шагаа чоокшулап орда десп

чагылыг, чымчак ээти салгаш,

диг бижек азы балды-биле к

соктааш, кулчаны азы чер

койнутту (укроп) чажып тур

кылырга, амданныг-ла.

Авамның 91 харга чедир чур

таан угбазы мынча деп сакт

чүве. Шагаа үезинде арай яды

мал-маганы чок кижилерге

хүн дыка тодуг, хөглүг боор.

Башкылар кижилер ол хүн аш-ч

харамнамас. Бичии уругларн

тонунуң эдзэнге куруттарны,

чодураалыг чөпкекти салып бээр.

Муң чедир кажык чыгган өт

хөглүг кажыктаашкын-даа э

лээр. Шала улуг, хөглүг-баш

кижи: «Кажык деп чүл? Бичи

сен бе, кайы хире ойнаар сен,

Кажык бо-дур, топтап көр да

каш-каш янзы хевир бар-ды

Тура дүшсе, адың ол-дур, ой

дүшсе, инээң ол-дур...» деп э

лээр, хондур ойнаар.

Тывага Шагааны хоруп ба

турду, ынчалза-даа чон аразы

кончуг чырык угаанныг, буру

гаар чүткүлдүг кижилер тур

бындыларның бирээзи — ком

мол, партия, колхоз-совхоз уд

тукчузу чораан коргуш-сыны

чок Сергей Дөңгүрович Сед

оол. Ол «Совет Тыва», «Тили

ге» совхозтарга, Кара-Хаак, Ку

гуртук суурларга Шагааны бед

денчелге эрттирип эгелзэн. О

ам улуг назылыг эш-өөрү бисте

сактып чугаалажыр-дыр бис.

Майя ДАРГА

Кызыл хоорай.

ШАГАА: ДӨЗҮ БОЛГАШ ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫ

Тываның гуманитарлыг институду биле ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи «Шагаа: дөзү болгаш езу-чаңчылдары» деп «төгерик ширээни» организастал эрттирген. Аңаа тываларның эң-не ынак байырлалы Шагааны эрттирериниң езу-чаңчылдарын, ооң төөгүзүн сайгарып чугаалашкан.

Шагаа байырлалы — Чаа чылдың ай календары-биле ак чылдың эгезинде болур, ол хүннү сарыг шажынчы ламалар тодарадыр. Тыва Республиканың Кам-бы-лама эргелели 2015 чылдың Шагаа байырлалын 18-тен 19 дүңгүзүнде уткуурун чарлаан.

Тываларга Шагаа — төрөл ймак, чоок кижилерни, аныяк-арны болгаш улуг назылыгларны аттыштырар, тыва чаңчылдарның алгал дамчырының езулалы.

«Төгерик ширээге» ТР-ниң аштынының оралакчызы А. П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң өөредилге олгаш эртем сайыды К. А. Билдей, ТГШИ-ниң эртемденне-и, башкылар, студентилер, журналистер, музей ажылдакчылары аза сонуургалдыг чон киришкен. Ааткан аалчылар «төгерик ширээни» киржикчилеринге байыр эдирип сөс алган соонда, ТГШИ-

ниң этнография секторунуң эртемденнери илеткел кылган.

«Шагааның чамдык төөгүлүг болгаш чажыт талалары» деп этнография секторунуң эргелекчи-зи С. Ч. Донгактың илеткелинде Шагаа үезинде тываларның буддизм-биле дорт хамаарылгалыг апарган бир чаңчылын онзалап демдегледип турар. Ол дээрже кижилерниң орайга чедир удубазы азы чок-ла болза, даң бажы четпээн-де туруп келири-дир. Шагаа дүңгүзүнде орай чыдып алыры болгаш даң бажында турары дээрже, чүгле буддизмниң салдары эвес харын-даа чаа чылдың эң-не чажыт, ханы талазын илередин турар езулал болур. Шак ынчаар тыва чоннуң бурунгу үеден бээр демдегледип чорааны Чаа чыл байырлалы буддизмниң эң-не ханы уткалыг билиглерин бодунга сиңирип алганын илеткелчи айткан.

Эртем ажылдакчызы Б.Б. Монгуштуң «Он ийи чылдың дириг амытан дизииниң дөзү болгаш ооң Шагаа-биле харылзаазы» деп илеткелинде тываларның 12 чылдың хүн дизиин (календарын) ажыглап турарының дугайында тайылбырлаан. Чижээлээрже, Тожу тывалары февраль айны ак ай, мартты час ай азы өл харлыг ай, апрельди ыдалаар ай,

май айны частың башкы айы дээн ышкаш адаар. Тывалар Шагаа деп адаар болза, моолдарда Цагаан сар (моолдап ак-ай), буряттарда — Сагаалгана, алтайларда — Чага-байрам, төвүттерде Лосар (Чаа чыл дээр). Айыткан очулгалардан көөр болза, «шагаа» деп сөс моол цагаан сар болгаш тожу тываларының ак ай деп сөстери-биле дүгжүп турары чугаажок. Ынчангаш «шагаа» деп сөс бурунгу үеде-ле ты-вылган, чаа чылдың эгезин илередин турар сөс-түр.

Аныяк эртем ажылдакчызы Азияна Конгунуң «Шагааның чурум-езулалдыг кылдыныглары» деп илеткелинде Шагаа байырлалының чурум-езулалдарын, ооң шупту кезектеринде ыдык-тыг утка барын чугаалап турар. Чижээлээрже, бир чараш езулал — чолукшууру, амырлажыры. Бо чүүл ханы ыдык уткалыг болуп турар, чүге дизе тыва, түрк культу-турада назы-хар дыка улуг утка-лыг. Кырган кижжи чечен-мерген угаанныг, чурттап эрткен назы-нының иштинде хөй буян-кежик-ти чыып, узун назынын аныяк-тарга берип, хайырлап, сөңнеп, чөпшээрер турары болур. Мындыг езулал чылда чүгле чаңгыс катап «күштүг» (Шагаа үезинде) турган. Ындыг амырлажыышкын ийи-үш

неделя дургузунда уламчылаар. Бир эвес үе-чегре улустар амыр-лажып турар болза, олар маргыл-даа хевирлиг ойнай-сылдай амыр-лажып чораан. Кым бир дугаар холдарын адыжы-биле өрү тудуп-тарыл, ол хүндүткелни көргүзүп турар болур. База бир езу-чаңчыл кадакты сунарын Азияна көргүзүп тургаш, тайылбырлады.

Этнография секторунуң эртем ажылдакчызы Азияна Ондарның илеткелинде Чаа чылда тыва-ларның хүндүлүг чөмнеринге ха-маарыштыр тайылбырлаан. Хой ээдинден, сүттен болгаш ногаа-үнүштен кылган чөмнер Шагаа чеми болуп турар. Өг иштининг хүндүлүг чери — дөрге, Шагаа бүдүүзүнде Бурган ширээзининг мурнунга ак чөмнерниң дээжи-зин — сүттүг шайын, саржагны, өрөмени, ааржыны, курутту, быш-такты, чөкпекти база үнүштен кылган чөмнерни — арбай далганын, чинге-тарааны, кызыл-тасты база салыр турган. Ол ышкаш эъттен кылган чөмнерни база элбек кылдыр салыр. Оон аңгыда илеткелде чооглаашкынның езу-чурумун, өг иштинге канчалдыр оарын болгаш оон-даа өске чүүлдерниң дугайында чугаалап турар.

Археология секторунуң эртем ажылдакчызы У.Т. Ховалыгның

илеткелинде Шагаа оюннары: те-вектээр, кажыктажыры, тоолда-жыры, тывызыктажыры, шыды-раалаары дээн ышкаш оюннарны таныштырып турары дыка солун.

Шагааның йөрээлдерин эртем архивиниң эртем ажылдакчызы Ч.С. Чондан чыылган чонга та-ныштырып, кезек йөрээлдерни номчаан. «Тыва делегей» ТР-ниң хөй-ниити организациязы биле ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дузазы-биле ТГШИ «Шагаа йөрээлдерин» деп бичии номчугашты чоокта чаа үндүр-генин ол дыңнатты. Ол номда ТГШИ-ниң эртем архивиниң аас чогаал шыгжамырында кадагалат-тынган, кожууннарның чечен-мер-геннеринден чыып бижээн Шагаа йөрээлдерин кириген. Чыындыны аас чогаалын сонуургал чоруур хөй номчукчуларга база эртем, өөредилге, культура, уран чүүл ажылдакчыларының кичээлгейин-ге бараалгаткан.

Илеткелдер соонда ТР-ниң культура салгалдарының объек-тилерин (төгүнүң болгаш куль-тураның тураскаалдарын) камга-лаар талазы-биле албанның дар-газы Ульяна Павловна Бичелдей: «Шагаа деп чаагай байырлалы-выс совет үеде чидип, утундуруп бар чыткан болгай. 80 чылдарның төнчүзүнде Тываның эртем-шин-чилел институтунуң эртемденне-риниң ачызы-биле, институттун шыгжамырында Шагаага хамаар-жыр чаңчылдарга, эртем ажылда-рынга даянып, чонунга сагындыр-баан болза, ук байырлал күрүне байырлалы боору чигзиниң чок» — деп чугаалады.

База ол ышкаш Мөңгүн-Тайгадан «Мөген-Бүрен» КУБ-тун директору Өшкү-Саар Ооржак мөңгүн-тайгажыларның кан-чаар Шагаа уткуурун чугаалааны дыка солун болду. Эр чон бедик тайга бажынче үнгеш, саң салыр, а херээжен чон бажыңың азы өөнүң эжииниң аксынга бичии саң салыр база кадакты канчаар су-нарын, өң, чүзүнүнден эгелээш, кандыг кижиге сунарын тайыл-бырлаан.

«Төгерик ширээ» тыва национал чөмнер мөөрейи база мастер-клас-тар эрттирилгези-биле доозулган.

Алдынай СОЯН.

Чурукту музейниң архивин-ден алган.

«Төгерик ширээниң» киржикчилери.

ЧОЛУКШУУР ЕЗУЛАЛ

Чолукшуур езулал болза чуг ховар болур. Бир чыл гаш, бир чолукшуур. Ол болза чылды үдеп, Чаа чылдың гаа хүннеринде чолукшууру тур. Биче назылыг кижжи бо-дан улуг назылыг авазы-биле, азы-биле, төрөлдери болгаш ел аймактын эң улуг назылыг ози-биле Шагаа уткуштур чо-шуур чурумунг.

Чолукшууру дээрже ийи кижжи аштыр адыштарын өрү алзы а сунчуру болур. Биче назын-кижи улуг назынның кижиниң штарын өрү көрүндүр азы хүнне үндүр сунган холдарының ше-териниң адаандан салгара хей-тиргензиг карыштыр сунуп чолук-р. Ийи кижиниң чолукшуур лалының ужу-утказы болза кан кара сеткил чок болгаш ы найыралдыг дээнин көргү-турар. Чолукшаан соонда ж кижжи улуг өгбөзүн хүндүткел-олутче чалаар, айтыржып чугаа-ыр. Таныш кижилер Шагаа нде ужурашпаан болза, ол-ла

чылдың кайы-даа үезинде ужуражып келген болза, чолукшуп болур.

Айның чаазында алдарлыг кижилер-биле, хүндүткелдиг кижилер-биле, мерген угаанныг кижилер-биле, кырган-авазы-биле, кырган-ачазы-биле кадак тудуп, бир катап чолукшуур езулал база турган.

Аңчы кижжи хүндүлүг дүжүме-ди-биле кадак тудуп чолукшааш, кара киш кезин тудуп сунар. Оон айтыржып чугаалажыр.

АМЫРЛАЖЫРЫ

Амырлажыр езулал бир хонгаш-ла албан болур. Кады, кожа чурттап турар кожалар эртенниң-не ужуражып келгеш, албан амырлажыр. Чолукшууру чылда бир катап болза, амырлажыр езулал бир хонгаш-ла, азы хүннүң-не болур. Шаанда тывалар хол тутчуп мендилешпес, чүгле амырлажып мен-дилежир турган. Чижээ:

— Амыр-ла, амыр.

— Амыр тур силер бе?

— Амыр тур бис. Силер амыр тур силер бе, ыңар?

“Амыр-ла бе, ыңар” дээр чин-

гине тыва мендилээшкын болур.

Бистиң Солчур ортумак шко-лазынга Шагаа байырлалы чыл-дың-на дыка солун болгаш бедик деңгелге эртер. Шагаа айында өөреникчилер болгаш башкылар шупту тыва хептер-лиг болур. Бүдүн ай дургузунда өөреникчилер тыва чаңчылдар-ны болгаш ужуларны сагыыр, кожамыкка чижир, кажыктаар, теветээр, аът шалбааар, тыва улустуң аас чогаалының хевирле-ринге азы Шагаа байырлалынга хамаарышкан өске-даа спорт-чу мөөрейлерге киржирлер. Ол мөөрейлерни баштай клазының иштинге эрттирер. Аңаа тиелзэн өөреникчилер школаның Шагаа байырлалынга киржир. Ынчан-гаш өөреникчилерниң Шагаа-га белеткели, киржилгези класс удуртукчу башкызындан кол ха-мааржыр. Шагаа мөөрейлеринге өөреникчилерим эки түңнелдер-лиг болзун дээш, баш бурунгаар-ла белеткеп эгелээр мен. Эге класстарга берге мөөрейлер ко-жамык, дүрген чугаа, үлөгер до-

мактар болгаш тывызыктарны хөйүн билзе чогуур. Ынчангаш тыва улустуң аас чогаалын чүгле тыва дыл, төрзэн чугаа кичээлде-ринге эвес, а класс шактарынга, өг-бү-ле кижизидилгезинге үргүлчү ажы-лаары чугула.

Тыва улустуң кожамыктарын Ю.Кюнзегештин “Тыва кожамык-тар” деп номундан ушта пар-лааш, доктааттырып берип каар мен. Уруглар кожанавышаан, сөстөрүн доктаадып алырлар. Ки-чээлдер соонда бичии-ле хостуг үелерде кады кожамыктаар бис, чамдыкта чижип-даа турар бис. Оон аңгыда мээң өөреникчиле-рим Солчур сумузунуң улуг на-зылыг чурттакчылары — боттары-ның кырган-авалары, кырган-ача-ларындан кожамыктарны дыңнап өөренип, чыып бижип турарлар.

Шагааның бир онзагай езу-лалы — чолукшулга езулалын эге класс өөреникчилеринге өөредип алырда, 1-ги класстан эгелээш-ле “Шагааның езу-чаңчылдары” деп таныштырылга — класс шагында. Чолукшулга езулалын ада-иелер

биле башкы демнежип тайылбыр-лавышаан, херек кырында көргү-зүп бээр: биче назынның кижжи улуг назынның кижиниң адыштарын өрү көрүндүр азы хүнне көрүндүр сунган холдарының шенектериниң адаандан салгара хейдиктиргензиг карыштыр сунуп чолукшуур.

Ынчангаш бистиң Солчур орту-мак школында чолукшулга езу-лалы чаңчылчы берген. Чолук-шулга — Шагаа езулалы, ооң ча-рылбас кезин. Чолукшулга — тыва чоннуң Чаа чылда бот-боттарынга чаагай күзээшкыннерни кылыры: ак чолду, ак орукту, каң кадык-шылды күзээр.

Шагның чаазы келди,

Шагаа хүнү үндү.

Саңывысты салыыл,

Чаламавыс баглаал.

Чаагай чолдуг күзел

Чайгаар бүдүп турзун.

Шагаа белзэн солчуулу,

Чаңчыл сагып, чолукшуул.

Чолукшуул, чолукшуул.

Чолдуг чорук чогузун!

Ульяна ООРЖАК,

Солчур ниити билиг школа-зының эге класс башкызы.

ШУПТУ КАДЫК АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ

Финиш чоокшулап тур.

(Төнүзү. Эгези 1-ги арында).

Аңаа Кызыл хоорайдан база чоок-кавы Би-Хем, Кызыл, Таңды кожуунардан база ыраккы Тожудан ниитизи-биле 10 хардан өрү 600 ажыг спортчу киришкен. Массалыг хаак чарыкчыга киржир күзөлдиг-лерден аңгыда дыштанып келген чон кайы хей. Машина тургузар черде машиналар сынмас.

«Тайга» станциясы. Эртенгиниң 10 шак. Найысылалда чеже-даа соок дыңзып келген болза, ында черле тайга-сынның чер болгаш агаарның базыышкыны чылыг-даа ышкаш-тыр. Улус-чон чаа чыгып, хоорайдан орукта машина-балгат сүржүп алган хей-биле кээп тур.

12 шак. «Хүндүлүг, спортчулар, аалчылар, байырлыг чыскаалче шуптунарны чалап тур бис!» дээн үн дыңналды. Аныяк-чалыы, улуг назылыг дээш, кандыг кижилерни чок дээр! Тываның Чазааның, ТР-ниң Дээди Хуралының, албан черлериниң коллективтери база дыка идепкейлиг келгенин эскердим.

Байырлыг чыскаалды ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Органа Натсак ажытты. Чыылган чонга байыр чедирери-биле сөстү ТР-ниң аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы-биле сайыт Уран-Кыс Чимит-Доржу алгаш: «Бо хүн Бүгү-россияның массалыг спортчу хемчээне Россияның чурттакчылары массалыг хаакташкычине идепкейлиг киржип үнген. Оларның аразында бистиң республика база аңгы-аңгы кожуун-сумулары-биле кады Россияның хаак оруунче турупкан. Бо дээрге эң-не улуг хемчээлдиг спортчу хемчег-дир» — дээш, байырлал ажыттыңан дээрзин чарлады. Сайыттың сөстеринге Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюн катчып, кижжи бүрүзүн «Тайга» станциязынче дыштаныр хүннерде хөглүг болгаш кадыкшылга ажыктыг дыштанырынче кыйгырган. Улаштыр чаңыл езугаар Тываның болгаш Россияның күрүне туктарын ыдык ырлары-биле көдүрдү.

Кызыл хоорайның аныяктар, культура болгаш спорт херектериниң талазы-биле департаментиниң «Найысылал» ыры болгаш танцы ансамбли, «Эклипс», «Реверанс» бөлүктери база янзы-бүрү дириг

амытпалар дүрзүлери кеткен волонтерлар спортчу байырлалды улам на онзалал, каас-шиник танчызын күүседип, ырлажып, спортчуларның хей-адын көдүргеннер. Чыскаалдың байырлыг ажыдышкыны доозулду, спортчулар стартче үнүптү.

Ол хүн чыгып келген чоннуң бедик хөөнү, сеткил-сагыш сергедип кээр арыг агаар, мөңгүнелип чайнал чыдар аккыр хар дээш, долгандыр бүгү-ле чүүл бир-ле онзагай, тоолзуг аян-шинчини кирип, тура-сорукту ала-чайгаар көдүрүп турган. Мындыг таарымчалыг, хуулгазын дег байдалдарда кижжи бүрүзү тиелелгеже чүткүп, бүгү күжүн ынаар угландырыпкан.

Старттың бирги ээлчээнде VIP-чарыштың (2015м.) киржикчилери маңажып үндү. Оларның аразында Тываның Чазааның Аппарадының болгаш Администрациязының, ямыларның, Кызылдың мэриязының база муниципалдыг албан черлериниң харысалгалыг ажылдакчылары хаактап үнүп турлар.

Ийги ээлчегде стартче 18 харга чедир аныяктарны чалай берди. Школачыларның башкылары, ада-иелери аныяк спортчуларны деткип, оларның хей-адын көдүрүп турлар. Назы-хар аайы-биле ээлчеглерде старттар бооп-ла тур. Хаакчыларның эш-өөрүнүң, аарыкчыларның: «Сен шыдаар сен! Эр хей!», «Сенче команданың кижигүннериниң хей-адын, күжүн дамчыдып тур бис!» — дээн деткимче сөстериниң сорунзазы киржикчилерниң спортчу эрезин хайныктырып, финишке чедирип турду. Кижжи бүрүзүгө финишке чеккени дээш көк өңнүг спортчу бөрттерни үлөп тур.

«Бүгү-россияның хаак оруу — 2015» деп кадык амыдыралды суртаалдаан XXXIII Бүгү-россияның массалыг хаак чарыкчының спортчу байырлалының тиелкчилеринге дипломнарны, кубоктарны, медальдарны ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей, ТР-ниң аныяктар херектериниң болгаш спорт сайыдының бирги оралакчызы Буян Биче-оол, ТР-ниң хаак федерациязының президентизи Алексей Ондар олар тывыскан. Тиелкчилерни шаңнал турар үеде Би-Хемниң

хаак спортчуларының аттарын үзүк чок адап-ла тур. Оларның чедиш-киннерлиг көргүзүлгери «Тайга» станциязының чоогунда чурттал турарында чадавас. Спортчуларның хей санныг аарыкчыларының адыш часкаашкыннары үзүктел чок, чуруктарны тураскаал кылдыр тырттырып турлар.

Алексей Ондар, ТР-ниң хаак федерациязының президентизи: «Бо хүнүгү Бүгү-россияның массалыг спорт байырлалында бүдүн Россияның чурттакчылары киржип турар. Бистиң республиканың чонунуң идепкейлиг болганы дыка өөрүнчүдүр. Шуптузунуң хей-ады, сүлдези бедик. Чыл келген тудум, киржикчилерниң саны немежиң турар. Ийи чыл бурунгаар школаларның болгаш уругларның спорт школаларының хаак спортунуң материал-техниктиг турлаа экижиң эгелзэн. Ынчалза-даа спортчу маргылдааларга белеткенир талазы-биле Тываның агаар-бойдузу шоолуг таарымча чок болуп турар. Кышкы үеде соок, а чылыг бээр, хар дораан эрий бээр. Ынчалза-даа республикадан дашкаар маргылдааларга бистиң хаак спортчулары тиелелгелиг черлерге төлөтпиг бооп турар аларган. Бо хүн 10 хардан өрү оолдарның саны дыка хей болду. Ынчангаш хаак спортунуң келир үези бар дээрзинге бүзүрөп, чоргаарланып тур мен».

Амир Кол, Тоора-Хем кожуунуң уругларның спорт школазының тренер башкысы: «Мен бүгү назынымда хаактап турар мен. Бо удаада өөреникчилерим (6 оол, 2 уруг) кириштирери-биле келдим. Тоора-Хемден Кызылга дүүн келдивис. Бо онзагай, спортчу байырлалга киржир аас-кежик-тир. Бо чылын дыка улуг чуңгулап бадар каток тутканы онзагай-дыр. Өөреникчилеримниң чартыы «Тайга» станциязынга бир дугаар кээп турарлары бо. Аныяк-өскенге кадыкшылды, спортка ынак болурун күзээр-дир мен».

Спортчу байырлал доозулду. Киржикчилер урук-суруктап чоруп эгеледи. Бис база бедик көдүрлүүшкүнүг, арыг сеткил-сагыш-биле чаныптывыс.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района Сут-Хольский поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Азияны Хунаевны** №71 от 04.02.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0000000:96, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский местечко «Оргу-Шол», 11.3 км в северном направлении от с. Алдадыр с общей площадью 20613±101 кв.м в аренду на 49 (сорок девять) лет для ведения личного подсобного хозяйства из земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д.16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна **имущественным и земельным отношениям Ч. МОН**

В администрацию муниципального района Сут-Хольский поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Азияны Хунаевны** №20 от 22.01.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0000000:95, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский р. 330 м в северном направлении от с. Алдан-Маадыр с общей площадью 218427±4089 кв.м в аренду на 49 (сорок девять) лет для сельскохозяйственного использования из земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д.16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна **имущественным и земельным отношениям Ч. МОН**

В администрацию Пий-Хемского кожууна поступило заявление гражданина РФ **Даваа Долума Архиповны** о предоставлении в аренду сроком на 5 (пять) лет земельного участка из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Азют», с общей площадью 21 кв.м., вид разрешенного использования — для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования данной информации отделом земельных, имущественных и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры **Б.В. КУЖУТ**

В администрацию муниципального района Сут-Хольский поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Монг Айдыс Ариновича** №61 от 03.02.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0000000:85, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Кызыл-Тайга, ул. Найырал, дом 12 а с общей площадью 1200±9 кв.м в аренду на 3 (три) года для индивидуального жилищного строительства из земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течении 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д.16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна **имущественным и земельным отношениям Ч. МОНГУШ**

Читкенин барымдаалааш,

2004 чылдың январь 1-де **Чойган Сергеевич МОНГУШТУН** адынга тывыскан РМ №949048 дугаарлыг дайын хөделишкиннериниң хоочунуң шынзылгазын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

**Титов кудумчузу 5-тен
Московская 24-че
«Мебель» сады көже берген.**

Чымчак болгаш корпустуг мебель аймаа, ассортиментизи делгем. Абаканның өртз-биле. ОТП, Альфа-банклар таварыштыр КРЕДИТтеп болур. Бүдүрүкчүлери: Красноярск, Абакан. Хоорайга халас чедирип бээр. Тел: 8-923-543-3244.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

**Ие (өг-бүлениң)
капиталынын**

акша-хөрөнгизин бажын тударынга, бажын (чурттаар дача) садып алырынга ажыглаары-биле чээлини бээр. Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзылды-га №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806 Телевирлиг үндезинге парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар **А.М. МОНГУШ**.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторунуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.

Тираж 6036. Чагыг 14. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч.т № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары дыйнадылары дээш авторлар боттары харылаар.